پرۆژەی تیشك (٥٧)

تاکێ و حکومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

نووسینی

دکتور عبدالکریم زیدان

وەرگێڕانی لە فارسییەوە

هێمن ڕێنوار

٢٠٠٩

ناوی کتێب: تاک و حکومەت لە شەریعەتی ئیسلامیدا

نووسینی: دکتۆر عبدالکریم زیدان

وەرگێڕانی: هێمن ڕێنوار

ژمارەی سپاردن: ژمارە (١٢٥) ساڵی (٢٠٠٣)

نۆرەی چاپ: یەکەم

ساڵی چاپ: ٢٠٠٩

نەخشەسازیی بەرگ و ناوەوە: سیف و سرمد

لە بڵاوکراوەکانی: پرۆژەی (تیشک)، ژمارە (٥٧)

ناونیشانی پرۆژە لەسەر تۆڕی ئینتەرنێت:

www.tishkbooks.com

ئیمەیلی پرۆژە:

info@tishkbooks.com

tishkbooks@yahoo.com

بسم الله الرحمن الرحيم

"سەرپەرشتی کردنی کاروبارەکانی خەڵکی لە گرنگترین ئەرکە ئاینییەکانە، کە ئەگەر بە هۆی ئەوەوە نەبێت دینداری بە دامەزراوی نامێنێتەوە، هەر لەم روانگەیەشەوەیە کە خوای گەورە فەرمان بە چاکە و قەدەغەی خراپە و یارمەتی ستەم لێ کراوو چەندەها بابەتی تری وەکو جیهاد و دادپەوەری و بەجێ هێنانی سنوورەکان و .. هتد، کە بێ بوونی دەسەڵات و حکومەت پیادە ناکرێن، واجبی کردوون".

"ئازادی رادەربڕین یەکێکە لە مافەکانی تاك کە لە حکومەتی ئیسلامیدا لە کۆتایی گرنگی و بایەخدا جێگەی گرتووە، بچووککردنەوەی ئەم مافە لە لایەن حکومەتەوە نارەوایە، بۆ تاکیش بە هەمان شێوە رەوا نییە کە چاوپۆشی لێبکات".

پێشەكی وەرگێڕ

لە كلتووری ئیسلامییدا ڕێزو جێگەی سەركردایەتی بۆ تاك لەبەرچاو گیراوە، وەك خوای گەورە دەفەرمویێت:﴿وَلَقَدۡ كَرَّمۡنَا بَنِيٓ ءَادَمَ وَحَمَلۡنَٰهُمۡ فِي ٱلۡبَرِّ وَٱلۡبَحۡرِ وَرَزَقۡنَٰهُم مِّنَ ٱلطَّيِّبَٰتِ وَفَضَّلۡنَٰهُمۡ عَلَىٰ كَثِيرٖ مِّمَّنۡ خَلَقۡنَا تَفۡضِيلٗا ٧٠﴾ (**الإسراء**:٧٠) واتە: (سوێند بەخوا بە ڕاستی ئێمە ڕێزمان لە نەوەی ئادەم گرتووەو بەسەر وشكانیو دەریادا هەڵمان گرتوونو لە ڕزقو ڕۆزی پوخت و چاكی جۆراوجۆر بەهرەوەرمان كردوون، بەڕاستی ئێمە ڕێزی زیادەی ئەوانمان داوە بەسەر زۆربەی ئەو بەدی هێنراوانەی دروستمان كردوون).

لەبەدی هێنانی مرۆڤدا، هەر لە سەرەتای دروستكردنییەوە فەرمان بە ڕێزگرتنی پلەوپایەی دراوە، لێرەدا كە خوای گەورە دەفەرمویێت: ﴿إِذۡ قَالَ رَبُّكَ لِلۡمَلَٰٓئِكَةِ إِنِّي خَٰلِقُۢ بَشَرٗا مِّن طِينٖ ٧١ فَإِذَا سَوَّيۡتُهُۥ وَنَفَخۡتُ فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُواْ لَهُۥ سَٰجِدِينَ ٧٢﴾ (**ص**: ٧١ – ٧٢) واتە: كاتێك پەروەردگارت بە فریشتەكانی وت: من مرۆڤێك لە قوڕ دروست دەكەم، جار هەر كاتێك تەواوم كردو لەو (ڕوح)ەی كە من خاوەنیم كردم بە بەریدا تێكڕا سوجدەی بۆ بەرن.

لەبەرئەوە شەیتان (ابلیس) مرۆڤی بە نارێك و كەمو كورت ژماردو موناقەشەی لەگەڵ خوادا كرد، نەفرەتی لێكراو لە ڕەحمی خوا كرایە دەرەوە.

لە شەریعەتی ئیسلامدا تاك لە مەیدانی كۆمەڵدا لە مرۆڤەكانی تردا ون نابێت و ڕێزو گەورەیی لەناو ناچێت، بەڵكو لە پێودانگی شەریعەتدا ڕێزی تاكێك بەرامبەر بە سەرجەمی كۆمەڵگایە، لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە ﴿مِنۡ أَجۡلِ ذَٰلِكَ كَتَبۡنَا عَلَىٰ بَنِيٓ إِسۡرَٰٓءِيلَ أَنَّهُۥ مَن قَتَلَ نَفۡسَۢا بِغَيۡرِ نَفۡسٍ أَوۡ فَسَادٖ فِي ٱلۡأَرۡضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ ٱلنَّاسَ جَمِيعٗا وَمَنۡ أَحۡيَاهَا فَكَأَنَّمَآ أَحۡيَا ٱلنَّاسَ جَمِيعٗاۚ وَلَقَدۡ جَآءَتۡهُمۡ رُسُلُنَا بِٱلۡبَيِّنَٰتِ ثُمَّ إِنَّ كَثِيرٗا مِّنۡهُم بَعۡدَ ذَٰلِكَ فِي ٱلۡأَرۡضِ لَمُسۡرِفُونَ ٣٢﴾(**المائدة**: ٣٢). واتە: ئەوەی كەسێك بە ناڕەوا بكوژێت، بێئەوەی كەسێكی كوشتبێت، یان تاوانی گەورەی ئەنجامدابێت لەسەر زەویدا، وەك ئەوە وایە سەرجەمی مرۆڤی كوشتبێت،

وە هەركەس كەسێك لەمەرگ رزگار بكات، هەروەك ئەوە وایە سەرجەمی مرۆڤی لەمەرگ رزگار كردبێت.

ناتوانرێت خەیاڵ بكرێت كە كەسێك لە خوا بترسێتو لە بەرامبەر ئەو هەموو هەڕەشانەی خوای گەورەدا مۆڵەت بە خۆی بدات كە مافو ئازادی تاكەكان پێشێل بكات لە كاتێكدا خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ وَمَن يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُّتَعَمِّدًا فَجَزَآؤُهُ جَهَنَّمُ خَٰلِدًا فِيهَا وَغَضِبَ ٱللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُۥ وَأَعَدَّ لَهُۥ عَذَابًا عَظِيمًا ﴾ (**النساء**: ٩٣) واتە: هەركەسێك بەدەستی ئەنقەست ئیمانداریێك بكوژێت ئەوە تۆڵەی ئەو كەسە دۆزەخە، نەمرە تیایدا، هەروەها خوا لێی تووڕە بووەو نەفرینی لێكردووەو سزایەكی گەورەو بێ سنووری بۆ ئامادە كردووە.

ئیسلام هەموو جۆرە تێپەڕینو ستەمێكی قەدەغە كردووەو لە پێناو پیادەكردنی دادپەروەری لە ژیانی مرۆڤداو راستكردنەوەی نابەرامبەرییەكانی، پێشكەوتووترین بەرنامەی مافەكانی لەگەڵ زانیاری كرداریو رۆحی بۆ داناوە، هەروەها سەرنجی بۆ رەهەندە (بُعد) جۆراوجۆرەكانی ژیانی هەر لە پێش لە دایك بوونیەوە تا دوای مردنیشی راكێشاوە، لەبەرئەوە عەقڵی تەواو ناتوانێت پەسەندی كات كە دۆزێك بۆ تەواوی گۆشەو قۆناغەكانی ژیانی مرۆڤ بەرنامەی هەبێتو مەیدانی هاتوچۆی ئەو هەموو گۆڕەپانە مادیو مەعنەوییانەی ژیانی تاك و كۆمەڵگە بێت، بەڵام خودی ئەو سنووردارو گەمارۆ بدرێ تەنها بە مزگەوتەوە، لەلایەكی ترەوە ستەمكارو سەركەشەكان رێنماو رابەری ئوممەتی ئیسلام بن.

چۆن رووئەدات كە تاك دەستی بە بەختەوەری بگات لە كاتێكدا دەسەڵاتداران لە بەرامبەر بیروباوەڕەكەیدا بوەستنو سنتوورەكانی حەڵاڵو حەرامی خوای گەورە لەبەرچاو نەگرن؟

بۆیە ئیمان جگە لە نەفی كردنێكی رەهای دەسەڵاتو فەرمانڕەوایی سەركەشان و ستەمكاران پیادەنابێت، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿فَمَن يَكْفُرْ بِٱلطَّٰغُوتِ وَيُؤْمِنۢ بِٱللَّهِ فَقَدِ ٱسْتَمْسَكَ بِٱلْعُرْوَةِ ٱلْوُثْقَىٰ لَا ٱنفِصَامَ لَهَا ۗ وَٱللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴾ (**البقرة**: ٢٥٦) واتە: ئەوەی بێ باوەڕ بێت بە تاغوت: "بریتییە لە هەموو رێگەو هێزو دەسەڵاتێكی لادەرو ستەمكار" و باوەڕی

دامەزراو بەخوا بێنێت، ئەوا بێگومان دەستی گرتووە بە بەهێزترین هۆكاری رزگارییەوە كە هیچ پسانو هەڵوەشاندنەوەیەكی بۆ نییە، خوای گەورە بیسەرو زانایە.

پێویستە سەرپێچی كردنی تاغوت، سەرپێچی لە فەرمانەكانیو هەستان لە بەرامبەر حكومەتەكەیدا، ئەگەر موسڵمانان خاوەنی هێزو فەرمانڕەوایی نەبن كە لە بەرامبەر ئەو ستەمكارانەدا بوەستن، چۆن توانای دژایەتیی كردنیان دەبێت؟

ئەگەر لە بەرامبەر فێرعەونە خوێنڕێژەكاندا خۆپیشاندانو سكاڵا بەرز بكەنەوە ئایا لە لایەن ئەوانەوە ئەلاوێنرێنەوە، یاخود لەگەڵ خاووخێزانیاندا بەرەو قەسابخانەكان بەڕێ ئەكرێن؟

لە كاتێكیشدا پیادەكردنی ئیمان لە چاخو زەمانی فەرمانڕەوایی پێغەمبەردا ﷺ بریتییە لە بەرزترین جێگای فەرمانڕەوایيو حكومەتی، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا ﴾ (**النساء: ٦٥**). واتە: نەخێر سوێند بە پەروەردگارت ئەوانەی (لافی بڕوا لێ دەدەن) بڕوادار نین هەتا لە هەموو كێشەیەكدا كە روو دەدات لە نێوانیاندا تۆ نەكەن بە دادوەرو گوێڕایەڵی تۆ نەكەن دوای ئەوەش نابێت لەدڵو دەروونیاندا هیچ ناڕەزاییەك دروست ببێت بەرامبەر ئەوەی كە دادوەریت لەسەر كردووەو دەبێت بە تەواوی تەسلیمو رازی بن.

كەسایەتی موسڵمان لە كاتێكدا كە بەرنامەی ئیسلام بۆ ئەم سەردەمە بەگونجاو نەزانێت، یاخود جەخت لەسەر بەرنامەیەكی تر بكاتەوە لەبەرامبەر یاسای خوادا، یا بە هەندێكی رازی بێتو بەهەندێكی نارازی بێت، یاخود بۆ رزگاركردنی مرۆڤایەتی بە كەموكورتی بزانێت، یان هەریەك لە بەشەكانی ئەم كۆمەڵە پێكەوەییە لە روی فەرمانڕەوایيو رامیاريو ئابوريو كۆمەڵایەتيو ... هتد لە ئیسلام جیا بكاتەوە بە رای كۆمەڵی زانایانی ئیسلام لە دین دەردەچێتو ئەگەر بمرێت بە دەستووری كافرەكان و لەسەر ئاینی ئەوان حەشر دەكرێت، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ آمَنُوا بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِن قَبْلِكَ يُرِيدُونَ أَن يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَن يَكْفُرُوا بِهِ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَن يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا ﴾ (**النساء: ٦٠**) واتە: ئایا نەتان رەوانییە ئەوانەی كە لافی ئەوە لێ دەدەن گوایە بە راستی

باوەڕیان هێناوە بەوەی کە بۆ تۆ ڕەوانە کراوە؟، کەچی دەیانەوێت ڕوو بکەنە زۆردارو خوانەناسان دادوەرییان لە نێواندا بکەن، لە کاتێکدا بە ڕاستی فەرمانیان پێدراوە کە باوەڕیان بە تاغوت (**طاغوت**) نەبێت شەیتانیش دەیەوێت گومڕایان بکات بە گومڕاییەکی دووروە بێ سنوور.

لەبەرئەوە موسڵمانان پێویستە بزانن کە نەفی کردنی فەرمانڕەوایی خوای گەورە هۆکاری سەلب کردنی ئیمانە لە مرۆڤ، چونکە خوای گەورە دەسەڵاتداری ڕەهای هەردوو دونیایە، تەنیا ئەو پەروەردگاری جیهانو دەسەڵاتداری ڕۆژی دواییو خاوەنی مرۆڤو فەرمانڕەوای ڕاستو پیرۆزو خاوەنی موڵکەو بەخشێنەری پێغەمبەرایەتی هەر ئەوە.

لەبەرئەوە خوای گەورە لە حکومەتی تاغوت (**طاغوت**) کە بە غەیری نێردراوی خوا حوکم دەکەن ڕازی نییە، بەڵکو تەنیاو تەنیا پیاوچاکانی کار جوان شایستەی حکومەتن لەسەر زەوییدا، هەربەم هۆیەوەیە کە سولەیمان (**علیه السلام**) ئەوە داوا دەکات ﴿قَالَ رَبِّ ٱغۡفِرۡ لِي وَهَبۡ لِي مُلۡكٗا لَّا يَنۢبَغِي لِأَحَدٖ مِّنۢ بَعۡدِيٓۖ إِنَّكَ أَنتَ ٱلۡوَهَّابُ﴾ (**ص**: ٣٥). واتە: وتی ئەی پەروەردگار لێم خۆشبەو دەسەڵاتێکم پێ بدە کە دەست نەدات بۆ کەسی تر لە دوای خۆم، چونکە بە ڕاستی تۆ بەخشێنەری هەموو نازو نیعمەتێکیت.

ئەگەر فەرمانڕەوایی بۆ موسڵمان ئەرکێکی پەسەند کراو نەبێت چۆن سولەیمان (علیه السلام) ئەوە لە خوای گەورە داوا دەکات؟

بە هەمان شێوە دەربارەی بنەماڵەی ئیبراهیم (**علیه السلام**) دەفەرموێت: ﴿ أَمۡ يَحۡسُدُونَ ٱلنَّاسَ عَلَىٰ مَآ ءَاتَىٰهُمُ ٱللَّهُ مِن فَضۡلِهِۦۖ فَقَدۡ ءَاتَيۡنَآ ءَالَ إِبۡرَٰهِيمَ ٱلۡكِتَٰبَ وَٱلۡحِكۡمَةَ وَءَاتَيۡنَٰهُم مُّلۡكًا عَظِيمٗا ﴿٥٤﴾ ﴾ (**النساء**: ٥٤) واتە: یان (هەر ئەوەیە) کە حەسودی بە خەڵکی دەبەن لەسەر ئەوەی خوا لە فەزڵو بەخششی خۆی بەشی داون، خۆ بێگومان ئێمە بە نەوەی ئیبراهیم (**علیه السلام**) کتێبمان بەخشیوە و لە جۆرەها دانایی بەهرەمەندمان کردوونو دەسەڵاتو پاشایەتیەکی گەورەمان پێداون.

تاك و حكومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

موسا پێغەمبەر (علیه السلام) بوونی حکومەت بۆ گەلەکەی بە نیعمەتێکی خوای گەورە ئەزانیٚ کە پێویستە سوپاسی خوای لەسەر بکەن، خوای گەورە دەفەرمویٚت: ﴿ وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِۦ يَٰقَوْمِ ٱذْكُرُوا۟ نِعْمَةَ ٱللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَعَلَ فِيكُمْ أَنۢبِيَآءَ وَجَعَلَكُم مُّلُوكًا وَءَاتَىٰكُم مَّا لَمْ يُؤْتِ أَحَدًا مِّنَ ٱلْعَٰلَمِينَ ﴿٢٠﴾ ﴾ (المائدة: ٢٠). واتە: هەر بەو جۆرە بوو کە موسا بە گەلەکەی وت: ئەی گەلەکەم یادی نازونیعمەتی خوا بکەنەوە لە سەرتان کە پێغەمبەرانی لەناو ئێوەدا فەراهەم هێناوە، هەروەها دەسەلاٚتداری زۆری لە ناوتانا هەلٚخستووەو ئەوەی بە ئێوەی بەخشیوە بە کەسی تری نەبەخشیوە لە دنیادا (ئەو سەردەمە).

سەرئەنجام ئەوەیە کە خوای گەورە بەلێنی داوە کە حکومەتی یەکتاپەرست (توحید) سەرانسەری زەوی بگرێتەوە ﴿ وَعَدَ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ مِنكُمْ وَعَمِلُوا۟ ٱلصَّٰلِحَٰتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِى ٱلْأَرْضِ كَمَا ٱسْتَخْلَفَ ٱلَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ ٱلَّذِى ٱرْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّنۢ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا ۚ يَعْبُدُونَنِى لَا يُشْرِكُونَ بِى شَيْـًٔا ۚ وَمَن كَفَرَ بَعْدَ ذَٰلِكَ فَأُو۟لَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْفَٰسِقُونَ ﴿٥٥﴾ ﴾ (النور: ٥٥) واتە: خوا بەلێنی دلنیابەخشو تەواوی داوە بەوانەی باوەڕیان هێناوە لە ئێوەو کارو کردەوەی چاکیان ئەنجام داوە، بەراستی لە ئایندەدا جێنشینو پایەداریان دەکات لە ولاٚتدا هەروەك چۆن ئیماندارانی پێش ئەمانی نیشتەجیٚ کردووە، ئەو ئاینەیان بۆ دەچەسپیٚ کە خوا لێی رازییە، هەروەها ترسو بیمیان بۆ دەگۆڕێت بە ئارامیو هێمنی، ئەو کاتە ئیتر بە تەواوی بە تەنها من دەپەرستنو هەرگیز هیچ جۆرە هاوەلٚو شەریکێکم بۆ بڕیار نادەن، ئەوسا ئەوەی دوای ئەو پایەدارییە بیٚ باوەڕ بێت ئەو جۆرە کەسانە هەر تاوانبارو لە سنوور دەرچوون.

سوپاسو ستایش بۆ خوای جیهانیان

دوا رۆژو سەرئەنجام هەر بۆ لە خواترسانە.

وەرگێڕ

تاك و حكومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

سەرەتا

سوپاس‌و ستایش بۆ خوای جیهانیان درودو سلاو بۆ سەر پێشەوامان موحەممەد و بنەماڵەو سەرجەم یاران‌و هاوەڵان.

ئەم پەرتوکە لێکۆڵینەوەیەکە دەربارەی فەرمانڕەوایی‌و جێگای تاك تیایدا لە روانگەی شەریعەتی ئیسلامەوە، لە نووسینی ئەم پەرتووکەدا پشتمان بەستووە بە دەقی قورئانی پیرۆزو رەوش‌و سوننەتی پاکی پێغەمبەر ﷺ و کۆششی یاساناسان (**الفقهاء**) و گەواهییە مێژووییەکانی موسڵمانان.

ئەم لێکۆڵینەوەیەمان لە سێ بەشدا رێکخستووە:

یەکەم: روونکردنەوەی جێگەی حکومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا لە روانگەی پێویستی بنچینە دانانەوە، ماهیەت‌و ئامانجەکانی‌و ...

دووەم: روونکردنەوەی جێگەی قانونی تاك لە حکومەتدا لە روانگەی مافەکانیانەوە کە پێویستی تیایدا بەشدار بێت.

سێیەم: کۆمەڵە مافێکی حکومەت لەسەر تاکەکان.

هیوادارم بەم لێکۆڵینەوە کورتە توانیبێتم خزمەتێکی بچووك ئەنجام بدەم بۆ روونکردنەوەی چەند گۆشەیەك لە گۆشەکانی شەریعەتی ئیسلام لە سیستمی پەیوەند بە بابەتی حکومەت‌و جێگای تاك تیایدا، بەو ئومێدەی لە فرسەتێکی تردا بتوانم بە تێروتەسەلی بگەڕێمەوە سەر ئەم بابەتەو روونکردنەوەی ئەوانەی پەیوەندیان پێوەی هەیە.

والله من وراء القصد

دانەر

بەشی یەكەم

جێگەی حكومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

سەرەتا :

بە خەیاڵی هەندێك، ئیسلام بانگەوازێكی ئاینییە، كە تەنها پەیوەندی بە رەوشتەو رێكخستنی مرۆڤەوە هەیە بە پەروەردگارییەوەو لەمە زیاتر و فراوانتر نییە و لەسەرجەم فەرمانەكانی ژیانو لە دەستەی حكومەت و فەرمانڕەواییدا هیچ پرۆژەیەكی نییە.

ئەم بۆچوونە راست نییە، شەریعەتی ئیسلام وەك بەو شێوەیەی لە خوارەوە روون دەبێتەوە رەتی دەكاتەوە و وەری ناگرێت.

١. دامەزراندنی حكومەت لە ئامانجەكانی شەریعەتی ئیسلامە

یەكێك لە تایبەتمەندییەكانی شەریعەتی ئیسلام فەراگیری‌و شمولییەتیەتی و هیچ شتێكی لە ژیاندا بەجێ نەهێشتووە و فەرمانێكی لە بارەیەوە بۆ دەركردووە، هەر بەم هۆیەوە كە لە ناوەرۆكی دەقە ئیسلامییەكاندا بڕیارەكانی پەرستش‌و رەوشتەكان‌و بیروباوەڕو مامەڵە، بە واتا گەورەو فراوانەكەی بەرجەستە دەبن، كە هەڵگری یاساو سیستمی پەیوەندییە كەسایەتییەكانن، بەشێوەی تاكە كەس، یان كۆمەڵ.

خوای گەورە دەفەرمویێت: ﴿بَلۡ بَدَا لَهُم مَّا كَانُواْ يُخۡفُونَ مِن قَبۡلُۖ وَلَوۡ رُدُّواْ لَعَادُواْ لِمَا نُهُواْ عَنۡهُ وَإِنَّهُمۡ لَكَٰذِبُونَ﴾ (**الانعام**: ٢٨) واتە: ئێمە هیچ شتێكمان پشتگوێنەخستووە لە قورئاندا).

ئەگەر بەو شێوەیە ئیسلام خاوەنی ئەو گشتگیرییە بێت ئاشكراو بەڵگەنەویستە كە لە چوارچێوەو بڕیارەكانیدا بابەتی پەیوەست بە حكومەت‌و سیستمی فەرمانڕەوایی لە رەگەزی بنەمای پرس‌و را (أصل الشوری) و ئەركی فەرمانڕەوایان و پێویستی فەرمانبەرداریكردن لێیان لە چاكەدا و یاساكانی جەنگ‌و ئاشتی‌و پەیمانەكان بەرجەستە ئەبن.

بەم شێوەیە و لەسەر ئەمانە ئەتوانرێت ئەو بڕیارانە بەناوی بڕیاری حكومی‌و ئەركە حكومییەكانەوە ناو ببرێت.

لە رەوش‌و سوننەتی پێغەمبەریشدا ﷺ بەهەمان شێوە چەند دەستەواژەیەکی وەك (**أمير، إمام، سُلطان**) بەکارهێنراون، کە ئەم دەستەواژانە ئاماژە بە کەسێك دەکەن دەسەلاتو فەرمانڕەوایی لە دەستدا بێت، کە هەمان حکومەتە، بەواتایەکی تر فەرمانڕەوایی لە پایە گرنگەکانی حکومەت دێتە ئەژمار، دوودڵی ناوێت، کە ئەم دەقە پێویستە بەشێوەیەکی کرداری جێبەجێ بکرێت، چونکە ئامانج لە هاتنە خوارەوەی ئەم دەقە لە رێگەی نیگاوە (وەحی) ئەوە نییە کە تەنها بخوێنرێتەوەو پاشان وازیان لێبهێنرێت، بەڵکو ئامانج تیایاندا ئەوەیە کە بخوێنرێنەوەو پاشان پیادە و جێبەجێ بکرێن، پیادە کردنیشیان واتە دامەزراندنی حکومەت لەسەر بونیادی چەمك‌و واتایەك کە شەریعەت هێناوێتی.

٢. کۆمەڵە ئەرک‌و فەرمانێک کە پیادەکردنیان پابەندی پێکهێنانی حکومەتە:

لە ئاینی ئیسلامدا کۆمەڵێك بڕیار (أحكام) وەك: تۆڵەسەندنەوە، پێویستییەکانی فەرمانڕەوایی لە نێوەندی خەڵکیدا لەسەر بنەمای ئەوەی کە خوای گەورە ناردوێتی‌و خەبات کردن لە پێناوی خوای گەورەدا و چەندەها شتی تریش کە خەڵکی ناتوانن جێبەجێی بکەن، پیادەکردنی تۆڵەسەندنەوە لەسەر ئەو ماهیەتەی کە کەسان هەیانە، تەنها حکومەت بە بەڵگەی هێزو دەسەلات ئەتوانێ پیادەی بکات‌و تاکەکان خۆیان ناتوانن ئەنجامی بدەن، پێشەوا (ئیبن تەیمیە) لەم بارەوە دەفەرموێت: (سەرپەرشتی کردنی کاروبارەکانی خەڵکی لە گرنگترین ئەرکە دینییەکانە، کە ئەگەر بە هۆی ئەوە نەبێت دینداری بە دامەزراوی نامێنێتەوە، هەر لەم روانگەیەیشەوە کە خوای گەورە فەرمان بە چاکەو قەدەغەی خراپەو یارمەتی ستەملێکراوو چەندەها بابەتی تری وەکو جیهادو دادپەروەری‌و بەجێهێنانی سنوورەکان‌و.... کە بەبێ بوونی دەسەلات و حکومەت پیادەناکرێن، واجبی کردوون).[١]

لەبەرئەوە هەستانی حکومەتی ئیسلامیی لە پێناو پیادەکردنی بڕیارە شەرعییەکاندا داخوازییەکی پێویستە.

---

١) السياسة الشرعية، إبن تيمية، ص١٧٢ـ ١٧٣.

٣. بەجێهێنانی بەندایەتی خوای گەورە پابەندی پێکهێنانی حکومەتی ئیسلامییە:

خوای گەورە مرۆڤی بۆ بەندایەتی خۆی دروست کردووەو دەفەرمویت: ﴿وَمَا خَلَقْتُ ٱلْجِنَّ وَٱلْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ (**الذاريات: ٥٦**) واتە: بێگومان من پەری‌و ئادەمیزادم دروست نەکردووە بۆ ئەوە نەبێت کە من بپەرستن‌و فەرمانبەردارم بن).

بەندایەتی (**العبادة**) ناوێکی کۆکەرەوەیە، بۆ هەرچییەکە کە خوای گەورە خۆشی ئەوێت، لە وتە و کردار، بەنهێنی‌و ئاشکرا.[١] بەجێهێنانی واتای بەندایەتی لەم چەمکە فراوانەدا داخوازی ئەوەیە کە مرۆڤ تەواوی ژیانی، لە رووی وتەو کردەوەو هەڵسوکەوت‌و پەیوەندییەکانی لەگەڵ خەڵکی دا، بەو جۆرە شێوازانە جێبەجێ بکات کە ئیسلام پێناسەی کردووە.

مرۆڤ ناتوانێت ئەم شێوە ژیانە بهێنێتە ئاراوە، مەگەر کۆمەڵ ئەم جۆرە ژیانەی بۆ ئاسان بکەن‌و ئەم ژینگەیەی بۆ برەخسێنن، چونکە مرۆڤ بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتییەو بە تەواوی ئەو کۆمەڵگایەی کە تیایدا دەژی کاریگەرە لەسەری.

ئەنجام ئەم کارتێکردنە ئەتوانێ خواستی چاکەو رێنمایی، یا رێگەی خراپەو گومڕایی بێت، پاڵپشتی ئەم بابەتە لەم فەرموودەیەی خوارەوەدا پەنهان کراوە.

(ما من مولود يولد على الفطرة، فأبواه يهودانه وينصرانه ويمجسانه، كما تنج البهيمة بهيمة جمعاء هل تحسون فيها من جدعاء حتى تكونوا أنتم تجدعونها).[٢] (هیچ کۆرپەلەیەك لە دایك نابێ بە سروشتی ئیسلام‌و لەسەر فیترەت نەبێ، لە پاشدا دایك‌و باوکی ئەیکەن بە (جولەکە، یان گاور، یان ئاگرپەرست) وەك چۆن ئاژەڵێك لە ئاژەڵێکی تر بەشێوەیەکی تەواو لە دایك دەبێت، ئایا ئەبینن گوێچکەی بڕابێت، تا ئێوە خۆتان گوێچکەی نەبڕن؟).

---

١) فتاوى إبن تيمية.

٢) المنتخب من السنة، ص٢٩١.

کەواتە دایكو باوك لە پەیوەندییاندا لەگەڵ منداڵەکانیاندا وەك کۆمەڵگەیەکی بچوکن، ئەگەر ئەوان گومڕا بن ئەوا بەرەو کەناری گومڕایی ئەبەنو لەو سروشتە خاوێنەی کە خوای گەورە بۆی بەدیهێناوە دووری دەخەنەوە، ئەگەر هەردووکیان چاکەخوازبن ئەوا لەسەر سروشتی خوایی دەییەڵنەوەو بزاڤی چاکە تیایدا شکۆفە دەکات.

لەبەرئەوە ئەوەی کە لە قورئاندا پیرۆزدا هاتووە ئەوەیە کە کۆمەڵگای خراپە کار رێئەگرن لە هەستان بۆ ئەرکێك کە ئیسلام فەرمانی پێکردووە، لەم کاتەدا تاکی موسڵمان ناتوانێ بە پێی داخوازی ئیسلام لەم ناوەندەدا بەردەوامی بە ژیان بداتو کۆچ و گۆڕینی شوێنو جێگاکەی لەسەر پێویست دەبێت، لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ تَوَفَّىٰهُمُ ٱلۡمَلَٰٓئِكَةُ ظَالِمِيٓ أَنفُسِهِمۡ قَالُواْ فِيمَ كُنتُمۡۖ قَالُواْ كُنَّا مُسۡتَضۡعَفِينَ فِي ٱلۡأَرۡضِۚ قَالُوٓاْ أَلَمۡ تَكُنۡ أَرۡضُ ٱللَّهِ وَٰسِعَةٗ فَتُهَاجِرُواْ فِيهَاۚ فَأُوْلَٰٓئِكَ مَأۡوَىٰهُمۡ جَهَنَّمُۖ وَسَآءَتۡ مَصِيرًا﴾ (**النور: ٩٧**). واتە: بە راستی ئەوانەی فریشتەکان لە سەرەمەرگدا گیانیان دەکێشن لە کاتێکدا ئەوان هەمیشە ستەمیان لە خۆیان کردووە، دەڵێن ئێوە لە چیدا بوونو لە کوێ ژیانتان دەبردە سەر، لە وەڵامدا دەڵێن: ئێمە بێدەسەڵاتو لاواز کرابووین لەسەر زەوی خۆماندا، فریشتەکان دەڵێن: باشە ئایا زەوی خوا فراوان و پانو پۆڕ نەبوو تاکو کۆچی تیادا بکەن؟ ئەوان جێگەیان دۆزەحە کە سەرئەنجامێکی خراپو پڕ لە ناخۆشییە).

ئیبن کەسیر لە تەفسیری ئەم ئایەتەدا دەفەرموێت: (ئەم ئایەتە بە شێوەیەکی گشتی هاتۆتە خوارەوە، هەرکەسێ لە سنووری دەسەڵاتو قەڵەمڕەوی موشریکەکاندا بژیو توانی کۆچکردنی هەبێت و لەگەڵ ئەوەشدا نەتوانێ بە تەواوی ئاینەکەی جێبەجێ بکات، ئەگەر کۆچ نەکات بەرای کۆمەڵی زانایان ستەمی لە نەفسی خۆی کردووەو خۆی تووشی حەرام کردووە). [١]

لەبەرئەوە تا ئەو کاتەی بونیادی کۆمەڵ لەسەر بنچینەی بنەما ئیسلامییەکان دانەمەزرێ، تاك ناتوانێ هاوڕێکی زانیارییە ئیسلامییەکان بژیو پەیوەندییش لەگەڵ خەڵکیشدا لەسەر

---

١) تفسير إبن كثير.

بنەماو چوارچێوەی شەریعەت ڕێك بخات، مەگەر دەرفەتی ژیانی بۆ پیادەکردنی بنما ئیسلامییەکان بۆ دەستە بەر ببێ و ژینگەیەکی تەواوی بۆ سەرجەم بەندایەتی کردنی بۆ ڕێك بخرێت.

لە راستییدا ڕێکخستنی کۆمەڵگا لەسەر رەوشی ئیسلام تەنها بە ئامۆژگاریو هۆشیاری نایەتە دی، بەڵکو پێویستە حکومەتێ پێکبهێنرێت کە کۆمەڵگا بەرەو باری داواکراو ئاراستە بکات، حکومەتێك کە دەسەڵات پەیدا بکاتو پارێزگاری لە کیانو قەوارەی خۆی بکاتو بتوانێت بوەستێت لە رووی کەسانێکدا کە لە نیازی رووخاندن و نابود کردنیدان، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِٱلْبَيِّنَـٰتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ ٱلْكِتَـٰبَ وَٱلْمِيزَانَ لِيَقُومَ ٱلنَّاسُ بِٱلْقِسْطِ ۖ وَأَنزَلْنَا ٱلْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَـٰفِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ ٱللَّهُ مَن يَنصُرُهُۥ وَرُسُلَهُۥ بِٱلْغَيْبِ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ قَوِىٌّ عَزِيزٌ﴾ (**الحديد: ٢٥**). واتە: بەراستی بێگومان ئێمە پێغەمبەرەکانمان رەوانە کردووە هاوڕێ لەگەڵ بەڵگەی روون و ئاشکرادا و لەگەڵیاندا کتێبی ئاسمانیو تەرازوو پێودانگیشمان ناردووە تا خەڵکی بە دادپەروەریی رەفتار بکەن و ئاسنیشمان بەدیهێناوە کە لەودا سەختیو هێزی توند هەیە و سودیشی بۆ خەڵکی هەیە تا خوا روونی بکاتەوە کە چی کەسێك بە نهێنی یارمەتی و پشتیوانی خوا و پێغەمبەرەکەیەتی، بەراستی خوا بە هێز و باڵادەستە.

لەبەرئەوە کەسێك کە بە هۆی ڕێنمایی قورئانەوە بیرنەکاتەوە و تێ نەگات ئەوا پێویستە بە هێز و ـ ئاسن ـ لە گومڕاییو خراپەکاریو فەسادی بگەڕێنرێتەوە ئیتر هیچ کەسێك ناتوانێت کەشتییەکە کون بکات و سەرنشینەکانی نگرۆ بکات.[1]

وە هێزی کاریگەر کە کۆمەڵگا لە لەناوچوون و لادان ئەپارێزێت هەمان حکومەتە بە سوودوەرگرتن لەو هێز و دەسەڵاتەی کە هەیەتی، وەك چۆن لە ریوایەتێکدا هاتووە: (**إن الله**

١)ئاماژەیە بەو نموونە جوانەیەی پێغەمبەر ﷺ کە (کۆمەڵێك لەناو کەشتییەکدا بوون، یەکێك لە سەرنشینەکانی ئەو جێگەیەی کون ئەکرد کە تیایدا دانیشتبوون، ئەیوت ئێرە جێگەی منەو جگە لە من مافی هیچ کەسێکی تر نییە، سەرئەنجام کەشتییەکە غەرق بوو، ئەگەر خەڵکی پێشیان لەو کابرایە بگرتایە ئەوە رووی نەئەدا، پێغەمبەر فەرمووی کۆمەڵ وەك ئەو کەشتییە وان، هەمووان لەبەرامبەر یەکتردا بەرپرسیارن.

ليزع بالسلطان ما لا يزع بالقرآن).[1] واتە: بەراستی خوا بەرگریی لە شتێك دەكات بە هۆی هێز و دەسەلاتەوە كە بە هۆی قورئانەوە بەرگریی لیّ نەكات.

٤. پێغەمبەر ﷺ هەستاوە بە پێكهێنانی حكومەتی ئیسلامی:

لێرەدا كە شەریعەتی ئیسلامی خۆی بۆ خۆی پابەندە بە پێكهێنانی حكومەتێكی ئیسلامییە و فەرمان بە بەدیهێنانی دەكات، بۆیە ئەبینین پێغەمبەر ﷺ بۆ رێكخستنی حكومەتێكی لەو جۆرە دەست دەداتە سەرەتاكانی دامەزراندن و هەوڵی بۆ دەدات، سەرەتاكەیشی دووەمین پەیمانی (عەقەبە) بوو، كە لە پێش كۆچكردنیدا بۆ مەدینە بەسترا، كورتەی ئەم رووداوە گرنگە وەك لە پەرتوكەكانی سیرەدا هاتووە ئەوەیە كە كۆمەڵێك لە موسڵمانانی مەدینە كە ژمارەیان (٧٣) پیاوو (٢) ژن بوو لە نزیكی مەككەدا لەگەڵ پێغەمبەردا ﷺ دیدارێكیان ئەنجامدا لە كۆتایی ئەم پەیوەندییە مێژووییەدا پێغەمبەر ﷺ وتارێكی پێشكەش كرد و بە گوێڕایەڵیو فەرمانبەرداریی كردن لە خوای گەورە فەرمانی دا لە پاشدا هەندێكیان قسەیان كردو بە یەكەوە وتیان ئەی پێغەمبەری خوا لەسەر چی پەیمان (بەیعەت)ت پیّ بدەین؟ فەرمووی: (پەیمانم پێبدەن بە گوێڕایەڵی كردنو فەرمانبەرداریی لە خۆشی و ناخۆشییدا، فەرمان كردن بە چاكە و قەدەغەی خراپە، بەرگریكردن لە دینی خواو لە پێناوی خوادا لە سەرزەنشتی تەوانجدەران نەترسن، وە یارمەتیم بدەن و هەركات بەرەو لاتان هاتم پارێزگاریم لیّ بكەن وەك چۆن پارێزگاری لە خۆتان و ماڵ و منداڵتان دەكەن، ئەگەر ئەوەتان بەجیّ هێنا ئەوە بەهەشت ئەبێتە جێگاتان)، پاشان بەرەو لای پێغەمبەر ﷺ رۆشتن و لەسەر ئەو خاڵانە پەیمانیان لەگەڵ بەست.[2]

بۆیە ئەم پەیماننامەیە پەیماننامەیەكی راشكاوو یەكلاكەرەوە بوو لە نێوان پێغەمبەرو ئەواندا لە پێناو دامەزراندنی یەكەمین دەوڵەتی ئیسلامییدا، وە بەخشینی فەرمانڕەوایی بە پێغەمبەری خوا ﷺ و ئەو مەسەلانەی پەیوەندییان بە سەركردەوە هەیە لە بەڕێوەبردنی

---

١) ئەم رستەیە لە ئیمامی عوسمانەوە گێڕدراوەتەوە.

٢) سيرة إبن هشام.

حکومەتە تازەکەدا و پێویستی پاراستن و پارێزگاری کردن لە سەرکردە و ئەو سەرزەمینە تازە (کە پارێزگاری کردنە لەهەمان حکومەت)و پابەندی پەیماندەران بە فەرمانبەرداری لە پێغەمبەر ﷺ بە روونی و راشکاوی لە پەیماننامەکەدا هاتووە.

بەم جۆرە لایەنگری لە سیستمی ئەم حکومەت بەوشێوەی کە لە فەرموودەکانی پێغەمبەر ﷺ دا هاتووە: (لەسەر فەرمان کردن بە چاکە و قەدەغەی خراپە پەیمانم پێ بدەن) ئەوە روون دەبێتەوە کە پارێزگاری کردن لە حکومەت هەمان پارێزگاری کردنە لە یاسای ئیسلام.

پێکهێنانی یەکەمین حکومەتی ئیسلامی لەسەر زەویدا

لە دوای ئەوەی کە پێغەمبەر ﷺ کۆچی کرد بۆ مەدینە و فەرمانی بە هاوڕێ دڵسۆزەکانیشی کرد کە کۆچ بکەن، کاتێك کە پێی فەرموون: (بەراستی خوای گەورە کۆمەڵێکی کردووە بە برای ئێوە و سەرزەمینێکیشی بۆ ئامادەکردوون کە تیایدا دەگەن بە ئارامی)، پێغەمبەر ﷺ لە دوای جێگیربوونی لە مەدینەدا و دروستکردنی مزگەوت تیایدا (پەیمانێکی لە نێوان کۆچکردووان (مهاجرین) و پشتیواناندا (أنصار) بەستو جولەکەکانی تیایدا بەشدار نەکرد، بەڵام لەگەڵ ئەوانیشدا پەیمانێکی ئیمزا کرد، کە ئەتوانن لەسەر ئاینی خۆیان بمێننەوە و سەروەت و سامانیشیان پارێزدراو دەبێت، وەچەند مەرجێکی دەست نیشان کرد بۆیان).[1]

بەم ریزبەندە یەکەمین حکومەتی ئیسلامی پێکهات و پێغەمبەری خوا ﷺ بووە یەکەمین فەرمانڕەوای.

پەیماننامەکانی پێغەمبەر ﷺ لەگەڵ جولەکەدا، بەیانگری رواڵەتی ئەو توانا سیاسییانەیە کە راستەوخۆ لە تایبەتمەندییەکانی فەرمانڕەوایی حکومەتی ئیسلامی دامەزراو لە مەدینەدا وەریگرتووە پاشان پێغەمبەر ﷺ هەستا بە رێکخستنی دەستەی ناوخۆیی و لە نێوان کۆچکردووان و یارمەتیدەراندا پەیمانی برایەتی بەست بە شێوازێك کە لەسەر بنچینەی

---

١) سيرة إبن هشام.

ئەم برایەتییە (میرات)یان لە یەكتر ئەبرد تا كاتێك ئەم فەرمانە بە هۆی بڕیاری میراتەوە هەڵوەشایەوە.[١]

دابینكردنی رەگەزەكانی حكومەت

لە زاراوەی یاسایی ئەمڕۆدا حكومەت چەند پێناسەیەك ئەكرێت:

(چەند كۆمەڵێك لە تاكی رێكخراوەیی كە خاوەنی فەرمانڕەواو قەڵەمڕەوێكی دیاری كراوو خاوەنی مافی كەسێتی بن).[٢]

كەواتە رەگەزەكانی پێكهێنانی حكومەت بریتین لە:

١ـ كۆبوونەوەی كۆمەڵە خەڵكێك.

٢ـ بوونی سیستمێكی تایبەت.

٣ـ نیشتەجێی لە سنوورێكی جوگرافیی دیاری كراودا.

٤ـ بوونی فەرمانڕەوا.

٥ـ خاوەنداری كەسایەتی قانونی.[٣]

هەموو ئەم رەگەزانە لە یەكەمین حكومەتی ئیسلامی دا كە پێغەمبەر ﷺ لە مەدینەدا بونیادی نا هاتبوون.

كۆبوونەوەی كۆمەڵێك خەڵك، كۆچكردووان و یارمەتیدەران بوو، سیستمێك كە بووە بابەتی وەرگیراوی ئەو كۆبوونەوەیە شەریعەتی ئیسلام بوو بە سەرجەم بڕیار و یاساكانییەوە، سەرزەمینێك كە ئەو كۆمەڵەی تێیدا نیشتەجێ بوون مەدینە بوو، فەرمانڕەواكەشی پێغەمبەر ﷺ بوو، كە راستەوخۆ لەو حكومەتە ئیسلامییەدا، بۆ بەڕێوەبردنی كاروبارەكان و بەرژەوەندییە گشتییەكان نەقشی رابەری لە ئەستۆ گرت، بە هەمان شێوە كەسێتی یاسایی ئەو كۆمەڵەش ئاشكرا بوو.

١) البداية والنهاية، إبن كثير.

٢) (شرح القانون الدستوري) د. مصطفى كامل.

٣) هەمان سەرچاوەی پێشوو.

لەبەرئەوە ئەو پەیماننامانەی کە پێغەمبەر ﷺ لە جێگەی رابەری حکومەتدا ئەیبەست، حکومەتەکە بە شێوەیەکی گشتی ئەو پەیماننامانەی ئەبەست نەك کەسایەتی پێغەمبەر بە تەنهایی.

کۆبوونەوەی دوو تایبەتمەندی لە خودی پێغەمبەردا ﷺ

پێغەمبەرایەتی و دادوەری

لەگەڵ پێکهێنانی حکومەتی ئیسلامییدا لە مەدینە، هاوکات پێغەمبەر ﷺ خاوەنی چەند تایبەتمەندییەك بوو، پێغەمبەرایەتیو راگەیاندنی فەرمانەکانی خوای گەورەو نیشانەی دادوەری کە لە نێوان خەڵکیدا هەڵدەسێ بە کاری دادوەری وە لەسەر ئەم بنەمایە لەودا دوو هێزی بەجێهێنان و دادوەری کۆبووبوونەوە، لەگەڵ ئەوەشدا بە بەڵگەی پێغەمبەرایەتیو نێردراوی لە لایەن خواوە، خەڵکی رائەگەیاندن.

یاساناسەکان بە دڵنیاییەوە بە کۆبوونەوەی ئەم تایبەتمەندییانە لە خودی پێغەمبەردا ﷺ پەییان بردووە، بڕیارو هەرچییەك لە لایەن پێغەمبەرەوە دەرکرابێت، بە گوێرەی هەریەکێك لەو تایبەتمەندییانە روونیان کردۆتەوە.

لەسەر بۆچوونی ئەوان لە راگەیاندنی یاسای خودا هەرچییەك لە رەوشتی پێغەمبەرایەتی سەرچاوەی گرتبێ بە وێنەی بڕیارێکی گشتیو یاسایەکی پێویست بە جێبەجێ کردنە بۆ هەموو تاکەکان.

ئەوەی کە بە رەوشتی پێشەوایەتی (**صفە امامە**) لەوەوە سەرچاوەی گرتبێ ئەو ئەنجامە جگە لە سەرۆکی حکومەت، یان مۆڵەت پێدانی لە لایەن سەرۆکەوە بۆ کەسێکی تر رەوا نییە.

هەروەها ئەوەی کە بە هۆی تایبەتمەندیی دادوەرێتییەوە (**قاضي**) لەوەوە سەرچاوەی گرتووە ئەنجامدانی بۆ هیچ کەسێك رەوا نییە جگە بە بڕیاری دادوەر.

جیاوازی یاساناسەکان (**فقهاء**) لە ئیجتیهاددا لەسەر ئەوەیە کە ئەوەی لە پێغەمبەرەوە هاتووە پەیوەندی بە کام تایبەتمەندییەوە هەیە پێغەمبەرایەتی، پێشەوایەتی، یان دادوەری.

یەکێك لە نموونەکانی جیاوازی (اختلاف) (ڕێگەپێدان لە لایەن پێشەواوە بە خستنە ژێر ڕکێفی زەوییە مردووەکان لە پێناو بوژاندنەوەیاندا)یە هەموو یاساناسەکان لەسەر ئەم فەرموودە کۆکن کە دەفەرموێ: (**من احيا أرضا ميتة فهي له**)، بەڵام جیاوزییان لەو ڕەوشتەدا (صفە) هەیە کە بە هۆی ئەم فەرموودەیەوە بەیان کراوە.

هەندێك باوەڕیان وایە ئەم بڕیارە وەك فتواو ڕاگەیاندن روونکراوەتەوە هەموو کەسێك ئەتوانێت زەوی مردو ببوژێنێتەوە چ پێشەوا (سەرۆکی حکومەت) ڕێگەی پێبدات، یا ڕێگەی نەدات، ئەمەش ڕەوشی (**مذهب**)ی پێشەوا (شافیعیو مالیك)ە.

کۆمەڵێکی تر دەڵێن ئەم فەرموودەیە بەیانگری هەڵسوکەوتێکە لە لایەن پێغەمبەرەوە لە پلەی پێشەوایەتیی دا (امامە) واتە بە ڕەواجی (سەرۆك حکومەتی)، بۆیە بۆ هیچ کەسێك ڕەوا نییە زەوی مردو ببوژێنێتەوە، مەگەر لە لایەن سەرۆکی حکومەتەوە ڕێگەی پێبدرابێ، ئەمەش ڕەوشی پێشەوا ئەبوحەنیفەیە.

٥ ـ لە زاراوەی یاساناسەکاندا (دار الاسلام) هەمان حکومەتی ئیسلامییە:

لە زاراوەی یاساناسەکانی ئیسلامدا حکومەتی ئیسلامیی بەناوی (دار الاسلام) ناوبراوە، کە وەرگێڕانی هەمان چەمکە کە وشەی (حکومەت) لە زاراوەی قانونی ئەمڕۆدا هەیەتی و ئەم واتایە لە کۆمەڵە پێناسەیەکدا روون ئەبێتەوە کە دەربارەی (دار الاسلام) وتراون.

ئەم پێناسانە ئەگەرچی هەندێك لە ڕەگەزەکانی حکومەتی بە گرنگی جێگیر کردووەو لەوانی تر چاوپۆشی دەکات، بەڵام ئەو بابەتانەی کە بە ناوی ڕەگەزەکانی حکومەتەوە باسیان لێ دەکات، بە هەمان شێوە بابەتە چاو لێ پۆشراوەکانیش لە خۆ دەگرێت یەکێك لەو پێناسانە (دار الاسلام ناوی سەرزەمینێکە کە لە ژێر فەرمان و دەسەڵاتی موسوڵماناندا بێت).[1]

لەم پێناسەیەدا هەندێك ڕەگەزی وەك لە ژێر فەرمانڕەوادا بوون و سنووری جوگرافی دەبینرێت، سەرجەمی ڕەگەزەکانی تری وەك کۆبوونەوەی خەڵك و قانونیشی لە خۆ گرتووە، چونکە لەسەر موسڵمانان پێویستە هەر کاتێك فەرمانڕەواییان گرتە دەست قانونی ئیسلام

---

١) شرح السير الكبير، السرخسي.

جێبەجێ بکەن. بە واتایەکی تر (دار الاسلام) سەر زەوییەکە کە بە هۆی هێز و دەسەڵاتی موسڵمانانەوە، ئارم و رەمزە ئیسلامییەکانی تیادا دەربکەون.(١)

لەم پێناسەدا سیستمی حکومەت و دەسەڵاتی موسڵمانان ئاشکرایەو هەڵگری سەرجەمی رەگەزەکانی تریشە، وەك خەڵك و سەر زەوی...

بەوشێوەیە دەبینین پێکهێنانی حکومەت مەرج نییە لەسەر ئەوەی کە سەرجەمی دانیشتوانی سنوورە جوگرافییەکەی موسڵمان بن، بەڵکو لە ناویاندا ناموسڵمانیش (غیر المسلمین) بوونی دەبێت، لەسەر ئەم بنەمایە یاساناسەکان روونیان کردووەتەوە کە (**ذمي**: هاووڵاتییەکی غەیرە موسڵمانی دانیشتوی (دار الاسلام)ە).(٢)

لەبەرئەوە مەرج لەسەر موسڵمان بوونی سەرجەمی خەڵکەکەیدا نییە، بەڵکو مەرج لە پێکهێنانی حکومەتی ئیسلامی دا ئەوەیە کە فەرمانڕەواکەی موسڵمان بێتو یاساکانی ئیسلام جێبەجێ بکات، پێشەوا (رافعی) لەم بارەوە دەفەرموێت: مەرجی بە (دار الاسلام) بوونی شوێنێك ئەوە نییە کە موسڵمانان لەوێدا کۆببوبێتنەوە، بەڵکو مەرج ئەوەیە دەسەڵات بە دەستی موسڵمانانەوە بێت.(٣)

ماهیەتی حکومەتی ئیسلامی و ئامانجەکانی

حکومەتی ئیسلامیی حکومەتێکی ئایدۆلۆژییە کە لەسەر بنەمای عەقیدەی ئیسلامی و هەموو ئەو دیسپلینانەی لە بڕیار و یاساکانییەوە سەرچاوە دەگرێت پێکدێت، لەبەرئەوە حکومەتێکی ناوچەیی سنووردار کراوی جوگرافی نییە، هەروەها حکومەتێکی میللی و پەیوەندیدار نییە بە قەوم و نەژادەوە، بەڵکو حکومەتێکی عەقیدەییە کە درێژی سنوورەکانی پاشکۆی فیکر و بیروباڕی ئەون و لەو حکومەتەدا بەرزگیری (امتیاز) لەسەر بونیادی رەنگ و نەژاد و سەرزەوی بوونی نییە، ئەمە ماهیەتی حکومەتی ئیسلامییە کە

١) شرح الازهار.

٢) (البدائع الصنایع)، کاساني. (المبسوط)، السرخسي.

٣) فتح العزيز.

تاک و حکومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

بە شێوەی سیستمێکی جیهانی نەتەوەکان و نەژاد و گەلە جیاوازەکانی لە کەناری یەکتردا جێگر کردووە و کەسێك ئەو بیروباوەڕە پەسەند بکات لە ئوممەتی ئیسلامی ئەژمێردرێت و هەرکەسێکیش پەسەندی نەکات ئەتوانێ لە سایەتی سیستمی یاسایی ئیسلامدا درێژە بە ژیان بدات و یەکێك بێت لە هاوولاتیان و دەتوانێت لەسەر رەوش و رەوگەی خۆی بمێنێتەوە بەبێ ئەوەی بکەوێتە ژێر هیچ فشارێکەوە لەلایەن حکومەتەوە.

ئەو ئامانجەی کە ئەم حکومەتە بە دواییدا دەچێت لە خودی خۆیەوە سەرچاوە دەگرێت کە لەسەر بنچینەی ئیسلام بونیاد نراوە، بەم پێیە حکومەتێکی عەقیدەییە ئامانجەکانی هەمان ئامانجی ئیسلامە و ئامانجەکانی کورت نەکراوەتەوە بە بەرجەستە کردنی ئاسایشی تاکو پارێزگاری لە ژیانیان، یا رووبەڕووبوونەوەی دوژمنە دەرەکییەکان، بەڵکو ئامانجەکانی درێژە دەکێشێت تا پیادەکردنی بڕیارە ئیسلامییەکان لە سەرجەمی بوارە حکومەتییەکانداو گەیاندنی بانگەوازی ئیسلام بە سەرتاسەری جیهان.

لەسەر حکومەتی ئیسلامی پێویستە کۆمەڵە مەرجێك دابین بکات تا تاکەکان بتوانن هەستن بە پەرستشی خوای گەورەو لەسەر رەوشی بیروباوەڕی ئیسلامی و یاسا ئیسلامییەکان بژین و ئەو رێگرانەی بەر لەم ئامانجانە دەگرن لابىرێن و هەرچییەك فاکتەری مەترسی و خەلەل و خراپەیە لەبەردەم بیر و دەسرازەی کۆمەڵایەتی و ئابووری ئیسلامدا چارەسەر بکرێن، لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە: ﴿ ٱلَّذِينَ إِن مَّكَّنَّٰهُمْ فِى ٱلْأَرْضِ أَقَامُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَوُا۟ ٱلزَّكَوٰةَ وَأَمَرُوا۟ بِٱلْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا۟ عَنِ ٱلْمُنكَرِ ۗ وَلِلَّهِ عَٰقِبَةُ ٱلْأُمُورِ ﴿٤١﴾ ﴾ (**الحج**: ٤١). واتە: ئەوانەی ئەگەر پایەدارمان کردن لە سەر زەویی دا نوێژ و دروشمەکانی بە چاکی رادەگرن، زەکاتیش بە تەواوی دەدەن و قەدەغەی خراپە دەکەن، سەرئەنجامی هەموو کارێکیش هەر بۆ لای خوا دەگەڕێتەوە.

بەم پێیە بەجێهێنانی نوێژ بەیانگری توانای تاکە لە پەرستنی خوای گەورەدا و فەرمان کردن بە چاکە و قەدەغەی خراپە نیشاندەری دەسەڵاتی تاکە لە گرتنە بەری رێگەی ژیان لەسەر بنەمای دەستوورەکانی ئیسلامو بەجێهێنانی بڕیارەکانی لە بوارە حکومەتییەکاندا، ئەمانە

تاك و حكومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

ئامانجەكانی حكومەتی ئیسلامی و سەرجەمی ئەمانەش بەو شێوازانەی كە خوای گەورە فەرمانی پێداوە ئەگەڕێتەوە بۆ چاودێریی كردنی بەرژەوەندییەكانی تاك و كۆمەڵگا.

كەواتە بەم پێیە حكومەت لە گرتنەبەری بەرژەوەندییەكانی ئێستە و داهاتووی تاكدایە.

بەشی دووهەم

مافەكانی تاك لە حكومەتی ئیسلامییدا

سەرەتا

لە حكومەتی ئیسلامیدا جێگەی تاك دیاری كراوەو لە ناویدا ناتوێتەوە، بەڵكو تاك لە پاڵیدا دەوەستێ‌و هاوكاری دەكات و لە رووی ماناوە و چاكەی ئەودا كار دەكات، وەك چۆن كە حكومەتی ئیسلامیش بە هەمان شێوە بۆ مانەوەی كەسایەتی تاكو بەرژەوەندییەكانی لە هەوڵ و كۆشش دایە، چونكە مانەوەو بەرژەوەندی هەریەك بۆ ئەوی تر پێویستییە و لە نێوەندیاندا هیچ جۆرە دژایەتیی و ركەبەرایەتییەك بوونی نییەو هیچ بەرژوەندییەكیش لە دژایەتی‌و سەرپێچی ئەو دوانەدا بەرامبەر بەیەك نابینرێت، هەندێك سەرپێچی و دژایەتی پێ ئەچێ روو بدات لە هەندێك بابەتدا كە یەكێك لەو دوانە لە بنەمای ئیسلام لابدەن كە پێویستە هەردووكیان تەسلیمی بن لەم روانگەوە لە حكومەتی ئیسلامییدا تاك لە هەموو ئەو مافانەدا بەهرەمەند دەبێت كە ئیسلام بۆی دیاری كردووە، چونكە حكومەتی ئیسلامی بە وردی ئەو شتانە پیادە دەكات كە ئیسلام دیاری كردووە، بەم جۆرە تەنها ئەگەر تاك بەشێوەیەكی تەواو بەهرەمەند بێت لە مافەكانی خۆی ئەمە گەورەترین پشتیوانەی پایەداریێتی حكومەتی ئیسلامییە و لە پێناو بەدواداچوونی ئامانجەكانیدا بە تواناتر دەبێت.

لەم روانگەیەوە حكومەت هەوڵ دەدات تاكەكان مافەكانی خۆیان بەرجەستە بكەن و خوازیاری بەجێهێنانیانە.

بەو بەڵگەیە كە لە ناوچوونی ئەم مافانە هیچ سوودێكی بۆ حكومەت نییە و لە بناغەدا حكومەتی ئیسلامی بۆ ئەوە بونیاد نراوە كە تاكەكان بتوانن درێژە بە ژیانی ئیسلامەتی

خۆیان بدەن، یەکێك لە گرنگترین فاکتەرەکانی ئەم بە توانا بوونە بەهرەمەند بوونی تاکە لە مافەکانی خۆی، بەڵکو پشتیوانی و پارێزگاری کردنیانە تا بەرجەستەی بکەن.

چۆنێتی لێکۆڵینەوە

لە پێناو ئاسانتر کردنی ئەم لێکۆڵینەوەدا (مافەکانی تاك لە حکومەتدا) دابەشی دەکەین بەسەر دوو بەش دا، مافە سیاسییەکانو مافە گشتییەکان، بە جیا لەهەر یەکێکیان دەکۆڵینەوە.

لێکۆڵینەوەی یەکەم

مافە سیاسییەکانی تاك

مافە سیاسییەکان

بەبۆچوونی مافناسان بریتییە لە: (کۆمەڵە مافێك، تاك بە بەڵگەی ئەوەی کە ئەندامێکە لە کۆمەڵەیەکی سیاسیی بە دەستی دێنێت، وەك مافی هەڵبژاردنو کاندید بوونو لە ئەستۆ گرتنی ئەرکە گشتییەکان لە حکومەتدا).(١)

بە پێناسەیەکی تر: (بریتییە لە کۆمەڵە مافێك کە تاك بە هۆیەوە لە بەڕێوەبردنی کاروبارە حکومەتییەکاندا، یان هاوشێوەی ئەو کاروبارانە، بەشداریی بکات).(٢)

لەم بەشەدا (مافە سیاسییەکانی تاك لە شەریعەتی ئیسلام دا) دەخەینە بەر تیشکی لێکۆڵینەوە لە ژێر رۆشنایی ئەو واتایانەدا کە لە دیدگای مافناسانەوە بەیانمان کرد، تا ویست و مەبەستی ئەم مافانەمان بۆ روون ببێتەوە کە شەریعەت رەچاوی کردووە بۆ تاکەکان.

١) اصول القانون، دکتور سنهوری و حشمت بن شیت.

٢) القانون الدولي الخاص، دکتور جابر جاد.

یەكەم: مافی هەڵبژاردن

هەڵبژاردنی سەرۆكی حكومەت

هەڵبژاردنی سەرۆكی حكومەت یەكێكە لە مافەكانی تاك، هەر كەسێك بۆ ئەم پلەیە هەڵبژێرێت دەبێتە سەرۆكی یاسایی حكومەت.

یاساناسانیش ئەم بابەتەیان روون كردووەتەوە لەوانە دەڵێن: (كەسێك موسڵمانان لەسەر پێشەوایەتی و پەیمان پێدانی یەكدەنگ بن پێشەوایەتییەكەی جێگیر دەبێتو یارمەتیدانی پێویست دەبێت).[1]

هەروەها (پێشەوایەتیو سەرپەرشتی كردنی حكومەت، لە پەیماندانی خەڵكیدا بە سەرۆكی حكومەت جێگیر دەبێت، نەك بە هۆی جێنشین كردن (لەلایەن سەرۆكی پێشووەوە لە رابردوودا)).[2]

بەم پێیە سەرۆكی حكومەت كەسێكە كۆمەڵ هەڵی دەبژێرنو پێی رازین، ئەو دەسەڵاتو فەرمانڕەواییەی خۆی لەم رازی بوون و هەڵبژاردنەوە بە دەست دێنێت.

بنەمای ئەم مافە:

بنەمای مافی هەڵبژاردنی سەرۆكی حكومەت چییە بۆ تاكەكان؟

ئەوەی ئەتوانرێ بوترێ، ئەوەیە كە ئەم مافە لەسەر بنەڕەتی شورا (راوێژ) دادەمەزرێت، ئەو بنەڕەتەی كە شەریعەت بڕیاری لەسەر داوەو سەرچاوەی پەیدابوونی بەرپرسیارییە كۆمەڵایەتییەكانە، لە بەجێهێنانی بڕیارە شەرعییەكان و بەڕێوەبردنی كاروبارەكاندا.

یەكەم: بنەڕەتی شوورا

ئەم بنەڕەتە قورئانی پیرۆز روونی كردووەتەوە ﴿وَأَمْرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾ (**الشورى**: ٣٨) واتە: كاروباریان بە راپرسی و راوێژكارییە.

---

١) المغني ابن قدامة الحنبلي.

٢) منهاج السنة النبوية، ابن تيمية.

تاك و حكومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

ئەمە دەقێکی ئاشکرایە لەمەڕ کار و ئیشی موسڵمانانەوە، بە تایبەت کاروبارە گرنگەکان لە رێی شوراوە بەڕێوەدەچن، بێگومان پلەی سەرۆکی حکومەتیش یەکێکە لە بوارە گرنگەکان کە پێویستە لەو بابەتەدا راوێژ بەکاربهێنرێ و هەموویان کۆك بن لەسەر گرنگییەکەی و پەیوەستە بە بنەما و بنچینەی کاروبارەکانی ژیانیانەوە.

بۆیە پێویستە مافی رادەربڕینیان هەبێت دەربارەی ئەو کەسەی دەبێتە سەرۆکی حکومەت. هەروەها بۆ زانینی لایەنی ئەو کەسەی، کە دیدگاکان دەیانەوێت بۆ سەرۆکایەتی حکومەت هەڵیبژێرن روون بووەوە کە پرس‌و را پێویستە.

دووەم: لێپرسراوێتی خەڵک لە بەجێهێنانی بڕیارە شەرعیەکاندا:

خەڵکی بەرپرسیارن لە بەجێهێنانی بڕیارە شەرعییەکان‌و بەڕێوەبردنی ئەو کاروبارانەدا بەرامبەر ئەم بڕیارانە، ئەم بەرپرسیاریەش لە ئایەتەکانی قورئاندا روون بووەتەوە و پێشینەی مێژوویی موسڵمانانیش پشتگیریی لێدەکات، وتە و بانگەوازەکانی خوای گەورە لە قورئانی پیرۆزدا رووبەڕووی موسڵمانان دەبێتەوە، وەك دەفەرموێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُونُواْ قَوَّٰمِينَ بِٱلْقِسْطِ شُهَدَآءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰٓ أَنفُسِكُمْ أَوِ ٱلْوَٰلِدَيْنِ وَٱلْأَقْرَبِينَ﴾ (**النساء: ١٣٥**). واتە: ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە هەمیشە راگری دادوەری بن‌و شایەتی بۆی خوا بدەن، با شایەتییەکەیشتان بۆ خۆتان‌و دایك‌و باوکتان‌و خزمانیشتان هەبێت.

﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَوْفُواْ بِٱلْعُقُودِ﴾ (**المائدة: ١**). واتە: ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە بەوەفا بن بەرامبەر بە پەیمانەکانتان.

﴿ وَٱلْمُؤْمِنُونَ وَٱلْمُؤْمِنَٰتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَآءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِٱلْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ ٱلْمُنكَرِ﴾ (**التوبه: ٧١**). واتە: ئیمانداران لە پیاوان‌و ژنان هەندێکیان خۆشەویست‌و پشتگیرو هاوکاری یەکترن، فەرمان بە چاکە دەکەن‌و رێگری لە خراپە دەکەن.

﴿ ٱتَّبِعُواْ مَآ أُنزِلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ ﴾ (**الأعراف: ٣**). واتە: شوێن ئەوە بکەون کە لە لایەن پەروەردگارتانەوە بۆتان دێتە خوارەوە.

﴿ ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِى فَٱجۡلِدُواْ كُلَّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا مِاْئَةَ جَلۡدَةٖۖ ﴾ (**النور: ٢**) واتە: سەد قامچی لە هەریەك لە ئافرەت پیاوی (کورِ و کچ)ی زینا کار بوەشێنن.

﴿ وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقۡطَعُوٓاْ أَيۡدِيَهُمَا ﴾ (**المائدة: ٣٨**). واتە: دەستی پیاوی دز و ئافرەتی دز ببڕن.

ئەم ئایەتانە و هاوشێوەکانیان بەڵگەیەکی ڕۆشنن لەسەر لێپرساوی و بەرپرسیارێتی کۆمەڵی موسڵمانان، لە بەرامبەر بەجێهێنانی بڕیارە شەرعییەکان و هەموو ئەو شتانەی پەیوەندییان بەم کاروبارانەوە هەیە.

ئەم بەرپرسیارییە مەترسیدارە کە لەسەر شانی خەڵکییە خوازیاری ئەوەیە کۆمەڵگا فەرمانڕەواییەك بۆ خۆیان هەڵبژێرن، تا بتوانن ئەوەی لە ئەستۆیان گرتووە و لە بەرامبەریدا بەرپرسیارن بیهێننە دی، کە لە ڕاستیدا ئەویش بریتییە لە بەجێهێنانی بڕیارە شەرعییەکانو بەڕێوەبردنی ئەو کاروبارانەی بەرامبەر بەم بڕیارانەن.

لێرەدا لەبەرئەوەی بەکارهێنانی هێزو دەسەڵات بۆ هەموو ساتە تایبەتییەکان، لەلایەن هەموو تاکەکانەوە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە جێی خۆی نییە و کارکردنی لەو جۆرە ناگونجێ، دۆزی نوێنەرایەتی پیشاندراوە بۆ بەکارهێنانی دەسەڵات لەبەرامبەر ئەوەی لە ئەستۆی خەڵکیدایە، ئەوکاتە لەسەر چینەکانی خەڵك پێویستە کەسێك بۆ نوێنەرایەتی خۆیان هەڵبژێرن تا دەسەڵات بخەنە کار بۆ بەجێهێنانی ئەو شتانەی شەرع لەسەریانی پێویست کردووە، ئەم هەڵبژاردنی نوێنەرەش یەکێکە لە ڕەواترین مافەکانی خەڵك، چونکە خاوەندار مافی خۆیەتی کەسێکی تر بە نوێنەرایەتی هەڵبژێرێت بۆ خاوەندارێتی ئوممەتیش خاوەنی هێزو توانان، بۆیە بە هەمان شێوە مافی هەڵبژاردنی نوێنەریان هەیە، چونکە مافی هەڵبژاردنی سەرۆکی حکومەت تەنیا پەیوەندی بە خەڵکیەوە هەیە.

جێگەی یاسایی سەرۆکی حکومەت

بە سەرنجدان لەوەی پێشتر باسکرا، جێگەی یاسایی سەرۆکی حکومەت روون دەبێتەوە کە بریتییە لە نوێنەرایەتی و بریکاری، واتە بریکار لە لایەن ئوممەتەوە، بەم پێیە سەرۆکی

تاك و حكومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

حكومەت كەسێكە كە بە نوێنەرایەتی لە لایەن خەڵكییەوە هەڵبژێرراوە تا كاروبارەكانیان لەسەر بنەمای یاسا ئیسلامیەكان بەڕێوە ببات‌و سەرجەمی بڕیارەكانی بەجێبهێنێ، یاساناسەكان ئەم بابەتەیان روون كردووەتەوە، لەوانە (ماوەردی) یاساناسی بەناوبانگ لەبارەی مردنی خەلیفە، یان وەزیر لەبەرامبەر فەرمانداریی ئەمیردا دەڵێت: هەر كاتێك ئەمیرێك پەیڕەوی لێبكرێت‌و لەلایەن خەلیفەوە دانرابێت، بە مردنی خەلیفە لەسەر كار لانابرێت، بەڵام ئەگەر ئەمیرێك لەلایەن وەزیرەوە دانرابێت ئەوا بە مردنی وەزیر ئەمیش لادەبرێت، چونكە دانان لەلایەن خەلیفەوە بە نوێنەرایەتی خەڵكە، بەڵام دانان لەلایەن وەزیرەوە بەرای خۆیەتی.[١]

خەڵكی سەرچاوەی هێزو تواناكانن

لێرەدا كاتێك سەرۆكی حكومەت لە جێگەی نوێنەرایەتی دایە، ئاشكرایە تواناكانی خۆی لە نوێنەرگرەكەیەوە واتە خەڵكییەوە وەردەگرێت، بەم پێیە سەرچاوەی هێزو توانی خەڵكییە، وەك بە هەمان شێوە لە زاراوەی یاسایی ئەمڕۆدا روون دەكرێتەوە، سەرۆكی حكومەت بە پشتیوانی خەڵك و بە ناوی خەڵكییەوە لەم هێزو توانایە بەهرەمەند دەبێت.

هەڵبەتە پێویستە سەرنج لەم خاڵە بدرێت، ئوممەت گەرچی خاوەنی هێزو توانایە، بەڵام هێزەكەی سنوورداره، نەك رەها، واتە سنووردارە بە هێزو دەسەڵاتی خوای گەورە و ویستی ئەوەوە كە ئەویش لە سەرجەمی ئەو بڕیار و سیستمە كۆمەڵایەتیانەوە كە بۆ تاكەكان دانراون، روون بۆتەوە.

بەم پێیە مەبەست لە فەرمانڕەوایی ئوممەت بەجێهێنان و پیادەكردنی ئەو سیستمەیە، نەك دروستكردن و بەدی هێنانی.

بەهۆی ئەم تایبەتمەندییەوە كە لەم هێز و دەسەڵاتەدا هەیە فەرمانڕەوا مافی گۆڕینی ئەم سیستمەی نییەو ناتوانێت هێز و دەسەڵاتی لە كاروبارێكدا بەكاربهێنێت كە دژی ئەم

---

١) الاحكام السلطانية، ماوردي، ص٢٩.

ئاڕاستەیەیە، یان جەخت لەسەر گۆڕینی دەكاتەوە، وەك چۆن خەڵكیش مافی گۆڕینی یاسا و دەستووری خوا و بەكارهێنانی دەسەڵات و هێزیان لە دژی ئەو نییە، سەرۆكی حكومەتیش كە پلەی نوێنەری هەیە ـ بەهەمان شێوە خاوەنی ئەم مافە نییە، چونكە بریكار ناتوانێت لە پێش بە وەكیل گرەكەیەوە هێز و دەسەڵاتی ئاڵوگۆڕكردنی هەبێت.

بەپێی ئەوانەی روونكرانەوە چەند خاڵێك ریزبەند بوون، لەوانە هەركاتێك ئوممەت دەستوورێك دابنێت كە گۆڕەری یاسای خوا بێت، یا شتێك پیادە بكات دژی یاسای خوا بێت، هەروەها ئەگەر سەرۆكی حكومەت ـ كە نوێنەری خەڵكییە ـ هەستێت بە كاری لەو شێوەیە ئەمە كارێكی بێ بەڵگەیە لە روانگەی شەرعەوە، بەهۆی دەرچوون و تێپەڕین لە سنووری هێز و دەسەڵات هەڵئەوەشێنرێتەوە پووچ دەكرێتەوە، چونكە وەك لە پێشدا باسكرا فەرمانڕەوای ئومەت فەرمانڕەوایەكی بەجێهێنەرە و یاسای پتەوی خوای گەورە بەجێ دەهێنێتو فەرمانڕەوایەكی دامەزرێنەر نییە تا شەریعەت و یاسایەكی تازە دابمەزرێنێتو پیادەی بكات.

هەڵبژاردنی راستەوخۆو ناڕاستەوخۆ

خەڵكی خاوەنی مافی هەڵبژاردنی سەرۆكی حكومەتن، بەڵام بە چ شێوازێك ئەم كارە بەجێ بهێنن ؟

ئایا سەرجەمی خەڵكی بۆ ئەنجامدانی ئەم كارە راستەوخۆ دەستبەكار بن، یان كۆمەڵێكیان بە نوێنەرایەتی هەموویانەوە ئەنجامی بدەن.

لە راستیدا تۆمارێكی روون و ئاشكرا بۆ چۆنێتی كاركردنی ئوممەت لە پێناو گەیشتنیان بە مافی خۆیان لە هەڵبژاردنی سەرۆكی حكومەتدا، لە شەریعەتدا نەهاتووە، جۆرێك لە دەرهێنانو هەڵگۆزین كە شێوە و چۆنیەتیەكەی لەسەر ئاستی مەرجە كاتی و شوێنییەكان (زمان ومكان) كە ئوممەت پیایدا دەڕۆن دەست نیشان دەكرێت، بەم پێیە ئەگونجێ بە دوو رەوشی راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ ئەنجام بدرێت.

بە باوەڕی ئێمە چوارچێوە شەرعییەکان هەڵگری هەردوو شێوەکەن، لەبارەی هەڵبژاردنی ڕاستەوخۆوە، ئەتوانرێ پشت بەم ئایەتە لە قورئاندا ببەسترێت، کە دەفەرموێت: ﴿وَأَمْرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾ (**الشورى**: ٣٨). ڕواڵەتی ئەم دەقە خوازیارە کە تاکەکانی ئوممەت لە کارەکانیاندا ڕاوێژ بکەن، لەوانەیش هەڵبژاردنی سەرۆکی حکومەتە، هەمووان بۆ بەجێهێنانی ئەم مافە بەشداری دەکەن، مەگەر کەسێك بەهۆی بەهانەیەکی شەرعییەوە جیا بکرێتەوە وەك: منداڵ، شێت، ناموسڵمان.

ئەوەی کە پێشەوا (فەخری ڕازی) لە توێژینەوەی ئەم ئایەتەدا ڕوونی کردووەتەوە پشتیوانی دیدگای ئێمەیە لە بەشداری کردنی ئومەت بۆ هەڵبژاردنی ڕاستەوخۆ دەفەرموێت: (هەر کاتێك ڕووداوێك دروست دەبوو کۆدەبوونەوە و ڕاوێژیان لەگەڵ یەکتر دەکرد و خوای گەورە لەو کارەدا ستایشی دەکردن، بە واتایەکی تر بە ڕای تاکڕەو کاریان نەدەکرد و لەسەر شتێکیش کە کۆنەبووبوونەوە بۆی زۆر و فشاریان بەکارنەدەهێنا).[١]

لە پێشینەی مێژوویی موسڵماناندا، لەسەردەمی خەلیفەکانی ڕاشیدیندا چەند بەڵگەیەکمان بۆ هەڵبژاردنی ناڕاستەوخۆ لەلا گەڵاڵە دەبیت، لە کاتێکدا ئەو سەردەمانە لە ڕوانگەی چەمكو واتا ئیسلامییەکانەوە و پیادەکردنیان، باشترین سەردەم بوون، ئەم خەلیفە مەزنانە لەلایەن کۆمەڵێك خەڵکەوە بۆ خیلافەت کردن هەڵبژێردران، هەر ئەوانیش بوون کە بە (ئەهلی حەلو عەقد) ناسراو بوون، ئەو خەڵکەیشی لە مەدینە بوون پەیڕەوییان لەوان دەکردو پەیمانیان بەکەسێك دەدا کە بۆ سەرۆکایەتی حکومەت هەڵبژێردرابوو، بۆیە بەو شێوەیە نەبوو کە هەڵبژاردنەکە تەواوی موسڵمانانی هەموو شوێن و سەرزەمینە ئیسلامیەکان بگرێتەوە، لە بەرامبەر ئەم جۆرە هەڵبژاردنەدا هیچ جۆرە نوکوڵیی و پێشنیارێك نە لەلایەن خەلیفەکانی ڕاشدینەوەو نە لە لایەن غەیری ئەوانیشەوە نەهاتووە.

---

١) تفسير الرازي، ج٢٧، ص١٧٧.

بۆیە ئەتوانرێ ئەمە بە جۆرێك لە كۆدەنگی (اجماع) دابنرێت بۆ دروستی ئەم جۆرە هەڵبژاردنە (ناراستەوخۆ)، هەروەها بەڵگەو سەنەدێكیشمان لێیەوە دەست دەكەوێت بۆ راستیو دروستی مافی خەڵك لە هەڵبژاردنی سەرۆكی حكومەتدا بەشێوەی ناڕاستەوخۆ.

لەبەرئەوە، تا ئەو كاتەی خەڵكی خاوەنی مافی هەڵبژاردن بن ئەتوانن بەشێوەی راستەوخۆ، یان ناڕاستەوخۆ بەشداری بكەن.

كاتێك كە بەشداری راستەوخۆ پێویست نەكات، خاوەن ماف دەتوانێت تێیدا وەكالەت بدات بە غەیری خۆی، یاساناسەكانیش هەڵبژاردنی ناڕاستەوخۆیان روونكردۆتەوە، چونكە باوەڕیان وایە (ئەهلی حەلو عەقد) سەرۆكی حكومەت هەڵدەبژێرن، پێویستی بە بەشداریی سەرجەمی خەڵكی نییە.

ئیبن خەلدون لە (**مقدمة**)دا دەڵێت: (هەركاتێك جێگیر بوو كە پلەی خیلافەت بە كۆدەنگی دەستنیشان دەكرێت، ئەوە فەرزی كیفایەیە و پەیوەندی بە سنووری هەڵبژاردن و پەسەندكردنی (ئەهلی حەلو عەقدەوە) هەیە تا كەسێك بۆ ئەو مەبەستە هەڵبژێرن، ئەو كاتە فەرمانبەرداری لەسەر خەڵكی پێویست دەبێت).(١)

ماوەردی لەمبارەوە دەڵێت: (پێشەوایەتی، یان سەرۆكایەتی حكومەتی ئیسلامیی بە دوو جۆر و شێوە گرێ دەدرێت، یەكێكیان هەڵبژاردنە لەلایەن ئەهلی حەلو عەقدەوە، دووەمیان بەهۆی جێنشینكردنییەوە لەلایەن سەرۆكی پێشووەوە).(٢)

دەستەی حەلو عەقد

ئەگەر رەوشی بەجێهێنانی هەڵبژاردنی سەرۆكی حكومەت لە یاسای ئیسلامییدا لە رێگەی هەڵبژاردنی ناڕاستەوخۆوە بێت، ئەوا ئەو كەسانەی كە ئەو كارە جێبەجێ دەكەن لە زاراوەی یاساناسەكاندا بە ئەهلی حەلو عەقد ناودەبرێن.

---

١) مقدمە ابن خلدون، ص١٩٣.

٢) الماوردي، ص٤.

بۆيە پێویستە بزانین ئەهلی حەلو عەقد چ کەسانێکن؟ پەیوەندییان لەگەڵ خەڵکیدا چۆنە و بەچی جۆرێك لەم پلە و پایە بەهرەمەند دەبن؟

لەبارەی پرسیاری یەکەمەوە: یاساناسەکان کۆمەڵێك تایبەتمەندی گشتییان بۆ ئەهلی حەلو عەقد داناوە، بۆ نموونە (ماوەردی) سێ تایبەتمەندی بۆ داناون:

یەکەم: دادپەروەری بەسەرجەمی مەرجەکانییەوە.

دووەم: زانستی تەواو بۆ ناسینی ئەو کەسەی کە شایەنی پێشەوایەتییەو خاوەنی مەرجی بەڵگە بەخش بێت.

سێیەم: زیرەکی و دانایی پێویست لە پێناو هەڵبژاردنی کەسێکدا کە بۆ پێشەوایەتی شایستەتر و بەپەرۆشتر بێت لە پێناو بەرژەوەندییەکاندا.(١)

کۆمەڵێك لە یاساناسە تازەکان بەنیازی روونکردنەوەیەکی زیاترن دەربارەی تایبەتمەندییەکانی ئەهلی حەلو عەقد، لەوانەش (رەشید رەزا) خاوەنی (تەفسیری مەنار) کە دەفەرموێت: (**اولی الأمر:** کۆمەڵێکن لە موسڵمانانی ئەهلی حەلو عەقد کە بریتین لە ئەمیرەکان، حاکمەکان، زاناکان، سەرانی سوپاو هەموو ئەو گەورە پیاوو کەسانەی کە خەڵکی لە پێناوی بەرژەوەندییە گشتییەکان و چارەسەرکردنی کێشەکانیاندا ئەگەڕێنەوە بۆ لایان).(٢)

لەم دەروازیەوە ئەتوانرێ ئەوەمان دەست بکەوێت ئەهلی حەلو عەقد ئەو کەسانەن کە خەڵکی گوێڕایەڵییان دەکەنو باوەڕیان پێیانەو هاوڕای راو بۆچوونەکانیانن، چونکە دڵسۆزی و دامەزراوی و لە خواترسی و دادپەروەری و دروست بیرکردنەوە و ناسینی کاروبارەکانو هەوڵ و کۆشش لە رووی بەرژەوەندییەکانی ئوممەتیان تیادا دەبینن.

لە بارەی پرسیاری دووەمەوە: وابەستەیی و پەیوەندی ئەهلی حەلو عەقد لەگەڵ خەڵکیدا لە جۆری نوێنەرایەتی و وەکالەتە، واتە بە نوێنەرایەتی ئوممەتەوە لە هەڵبژاردنی سەرۆکی

---

١) الماوردي، ص٣-٤.

٢) تفسير المنار، رشيد رضا.

حكومەتدا بەشداریی دەكەنو لە جێبەجێكردنی ئەو ئەركەدا وەكیلی ئوممەتنو هەڵبژاردنی سەرۆكی حكومەت لەلایەن ئەوانەوە، بە واتای هەڵبژاردنی لەلایەن ئوممەتەوە دێتە ئەژمار.

لەبارەی پرسیاری سێیەمەوە: واتە چۆن ئەهلی حەلو عەقد لەكاروبارەكانی خەڵكیدا لەم زەمینەدا بەهرەمەند دەبن.

رەنگە وا بیر بكرێتەوە كە ئەوان لە ئەنجامی هەڵبژاردنیانەوە لە لایەن خەڵكییەوە دەگەنە ئەم پلەیە، بەڵام لە پێشینەی مێژووییدا نەبینراوە خەڵكی كۆببنەوە و دەستیەك هەڵبژێرن و تایبەتمەندی ئەهلی حەلو عەقدیان پێ ببەخشن، لەگەڵ ئەوەشدا نەبوونی ئەوەی كە لە پێشوودا باسمان كرد لە پێشینەی مێژووییدا بەڵگە نییە لەسەر ئەوەی كە ئەو كۆمەڵەی بە ناوی ئەهلی حەلو عەقدەوە ناسراو بوون، نوێنەری خەڵكی نەبوونو وەكیلییەكەیان لێوەرناگیرێت، چونكە بەستنی پەیمانی وەكالەت ـ كەوا بەناوبانگە ـ بەشێوەی ئاشكراو بەشێوەی نهێنیش (ضمنی) دەبەسترێت، وەك چۆن وەكیلایەتی ئەهلی حەلو عەقد لە سەردەمی خەلیفەكانی راشدیندا وەكیلایەتییەكی نهێنی (ضمنی) بووە.

چونكە ئەوان بە دڵسۆزو شیاوو كارزانو دادپەروەرو سەرەتایی لە ئیسلامدا (زووتر موسڵمان بوو بوون) ناسرا بوون، بەم پێیە ئەوان بەرازی بوونو باوەڕپێكردنیان لەلایەن خەڵكییەوە بەهرەمەند بوون، بۆیە پێویستی نەكردووە ئوممەت بەشێوەیەكی ئاشكرا هەڵیان بژێرێت، ئەگەر پرۆسەی هەڵبژاردنیش بەرگوزار ببوایە جگە لەوان كەسی تر تیایدا سەرنەدەكەوتو بەو جۆرە ئەگەر كەسێكیش بانگەشەی كێبەركێی بكردایە لەگەڵ ئەهلی حەلو عەقددا لە پێناوی پاراستنی ئەم پلەوپایەیەدا بەو ئیشی چاودێری و كێبەركێیە هەڵدەستا.

بۆیە هەڵبژاردنی سەرۆكی حكومەت لەلایەن ئەوانەوە نوێنەرایەتی و وەكالەتێكی رەزامەندانە و نهێنیانە بووە لە روانگەی ئوممەتەوە.

تاك و حكومەت لە شەريعەتى ئيسلامدا

ناسراويەتى ئەهلى حەلو عەقد لەسەردەمى ئێستادا

ئەگەر بمانەوێت لەسەردەمی ئێستەدا هاوڕێك بە دەستورە شەرعیەكان بەشێوەی ناراستەوخۆ سەرۆكی حكومەت هەڵبژێررێت، خەڵكی ناچارن كەسانێك هەڵبژێرن تا نوێنەریان بن لە بەشداریكردنێكی راستەوخۆ لەم هەڵبژاردنەدا. ئەو كەسانەی كە بۆ ئەم ئەركە گرنگە هەڵئەبژێررێن، ئەتوانرێ بە ئەهلی حەلو عەقد ناوببرێن، چونكە بواری رەزامەندی خەڵكین و لە لایەن خەڵكییەوە ئەپارێریزرێن و لایەنگرییان لێدەكرێت.

ئەركی حكومەتە مەرجی پێویست بۆ بەرگوزاركردنی ئەم هەڵبژاردنە و گرنتی دانی سەلامەتیەكەی فەراهەم بكاتو بوونی مەرجی پێویستیش لەو تاكانەدا دەستنیشان بكات، كە لە لایەن خەڵكییەوە بە ناوی ئەهلی حەلو عەقدەوە هەڵدەبژێررێن.

لەبەر رۆشنایی ئەوەی یاساناسان باسیان كردووە ئەم جۆرە هەڵبژاردنە پێویست و زەروورییە لە پێناو پێكهێنانی ئەهلی حەلو عەقداو جێگیر كردنی وەكالەتەكەیان بەشێوەیەكی روونو ئاشكرا، چونكە بەجێهێنانی وەكالەتی نهێنی لەسەردەمی ئێستەدا بە هۆی زۆری خەڵكەوە دژوارو سەختە.

ئەگەر هەركەسێك كە خاوەنی مەرجەكانی ئەهلی حەلو عەقد نەبێتو بەنوێنەریان بزانێت ئەوا دەرگایەكی سامناك لەسەر ئوممەت والآ دەبێتو خراپی و ئاژاوەو پەشێوی هەموو لایەك دەگرێتەوە، وە ئەمەش شتێكە نە شەریعەت رێگەی پێ دەداتو نە عەقڵی تەواو پەسەندی دەكات.

جێنشینی

كۆمەڵێك رەخنەیان لەوە گرتووە كە خەڵكی خۆیان سەرۆكی حكومەت هەڵدەبژێرن، چونكە زانایانی ئیسلامی وتوویانە سەرۆكایەتی حكومەت لە رێگەی بەخشینی لە لایەن خەلیفەی پێشووەوە بە خەلیفەی پاش خۆی وێنا دەگرێت.

بۆ نموونە ماوەردی دەڵێت: (پێشەوايەتی (سەرۆکی جکومەت) بە دوو شێوە پێکدەهێنرێت، يەکەميان: هەڵبژاردنی لەلايەن ئەهلی حەڵو عەقدەوە. دووەميان بەهۆی جێنشين کردنيەوە لە لايەن خەليفەی پێشووەوە).[١]

لە وەڵامدا پێويستە بوترێ تەفسيری ياسايی بۆ ئەو کەسە ئەوەيە کە ئەو لە لايەن خەليفەی پێشووەوە بۆ سەرپەرشتی کردنی حکومەت ناوی دراوە و کانديدکراوە ئەمەش مانای دەستنيشانکردنی تەواوەتی ئەو ناگەيەنێت، چونکە ئەهلی حەڵو عەقد پەيمانی پێ دەدەن، ئەگەر ئەم جێنيشينيکردنە بۆ سەرۆکايەتی کردنی حکومەت تەواوە، ئيتر چ پێويستی بە پەيماندانی ئەوان هەيە؟ ئەگەر لە کاتێکدا ئەهلی حەڵو عەقد يا خەڵکی ئەو ناودراوە وەرنەگرن، هەرگيز ناتوانێت ببێتە سەرۆکی حکومەت، کۆمەڵێك لە ياساناسان ئەمەيان روونکردووەتەوە و دەڵێن: (سەرپەرشتيی حکومەت، لە رێگەی پەيماندانی خەڵکی بە سەرۆکی حکومەت جێگير دەبێت، نەك بە هۆی جێنشينيکردنييەوە لە لايەن خەليفەی پێشووەوە).[٢]

دووەم: مافی پرسو را

دووەمين ماف کە تاکەکان تيايدا بەهرەمەندن، مافی پرسو رايەو لە راستيشدا پاشکۆی هەمان مافە کە لە هەڵبژاردنی سەرۆکی حکومەتدا هەيانە، کەسێك کە بۆ سەرۆکايەتی هەڵدەبژرێرێت تا ئەو کاتەی لەو پلەو پايەدا دەمێنێـەوە پێپويستە پرسو را بە خەڵکی بکات، ئەمەش يەکێکە لە مافەکانيان لە سەرجەمی ئەو کاروبارانەدا کە پەيوەندی پێيانەوە هەيە و ئەويش (سەرۆك) مەبەستی جێبەجێکردنی ئەو شتانەی هەيە.

بەرپەرچدانەوەو وەڵامی ئەمە:

کۆمەڵێك لەسەر ئەم بابەتە رەخنەيان گرتووە، مادەم سەرۆکی حکومەت ئەو کەسە بێت کە خەڵکی خۆيان هەڵيانبژاردووە و بواری پشت پێبەستنيان بووە ئيتر مانای نييە کە پابەند بێت بە پرس و رای ئەوانەوە لە دوو لايەنەوە ئەتوانرێ وەڵامی ئەمە بدرێتەوە:

---

١) الماوردي، ص٤.

٢) منهاج السنة النبوية، ابن تيمية، ج١، ص١٤٢.

لایەنی یەكەم: سەرۆكی حكومەت هەرچەندە جێگەی باوەڕی خەڵكی بێتو لە لایەن ئەوانەوە هەڵبژێررێت پێدەچێ بە ئارەزوو یان بە سەهو دەست بداتە كارێك كە بە زەرەری ئوممەت بشكێتەوە و لە دوای روودانی هیچ رێگەیەك نەبێت بۆ قەرەبووكردنەوەی ئەو زەرەرە، لەبەرئەوە ئوممەت مافی هەیە دەربارەی ئەوەی كە پەیوەندی پێیەوە هەیە پارێزگارانە كار بكاتو سەرۆكی حكومەتیش لە پێناو دوورخستنەوەی زەرەردا، پابەند بكات بە پرس و راوە.

لایەنی دووەم: وەكالەتی سەرۆكی حكومەت لە ئوممەتدا وەكالەتێكی سنووردارە، یەكێك لەو قەیدانە ئەوەیە كە پرسو را بە خەڵك بكات، چونكە لەبارەی پرس و راوە دەقی شەرعی هاتووە و خەڵكی ناتوانن لێی دەربچن، چونكە وەك لە پێشترا باسكرا دەسەڵاتو تواناكانی خەڵكی سنوردار كراوە بە شەریعەتەوە و مافی پێدانی ئەوەش بە وەكیل (سەرۆكی حكومەت) پێویستە هاورێكی ئەو قەیدە بێت، جا چی لە كاتی هەڵبژاردنەكەدا ئەم قەیدە روونكرابێتەوە یا نەكرابێتەوە.

دەقی شەرعی لەبارەی پرس و را كردنەوە، ئەم فەرموودەیەی خوای گەورە كە دەفەرموێت: ﴿فَٱعۡفُ عَنۡهُمۡ وَٱسۡتَغۡفِرۡ لَهُمۡ وَشَاوِرۡهُمۡ فِي ٱلۡأَمۡرِۖ فَإِذَا عَزَمۡتَ فَتَوَكَّلۡ عَلَى ٱللَّهِۚ﴾ (**ال عمران**: ١٥٩) واتە: چاوپۆشییان لێ بكەو لێیان ببورەو داوای لێخۆشبوونیان بۆ بكە، لە كارو پێشهاتدا پرس و رایان پێ بكە، ئەگەر بڕیارتدا پشت بە خوا ببەستە.

لەم ئایەتەدا پێویستی پرسو را لە بەرزترین پلەی حكومەتدا بە ئاشكرا روون كراوەتەوە، چونكە روالەتی جۆری فرمانەكە بۆ پێویست بوونە مەگەر نیشانەیەك ببێتە بەربەست لە بەردەم ئەم دەلالەتەدا.(١)

وە ئەگەر خیتابی ئەم ئایەتە كە هەڵگری فەرمانكردنە بە پرس و را رووبەڕووی پێغەمبەر ﷺ بێتەوە، كە لە كۆتایی گەورەیی بەرزیدایە، ئەوا پێویست بوونی پرس و را بۆ غەیری ئەو لە دەسەڵاتداران و فەرمانڕەوایانی ئیسلامیی پێویست ترە.

---

١) **الوجيز في اصول الفقه**، پەرتوكێكی تری نووسەرە.

وتەی یاساناسانو توێژەرەوەکانیش بە هەمان شێوە ئەم خاڵە دووپات دەکەنەوە، لەوانە لە کتێبی (**السياسة الشرعية**)ی ئیبن تەیمیەدا هاتووە: (سەرۆکی حکومەت بێ نیاز نییە لە پرس و را کردن، چونکە خوای گەورە فەرمانی بە پێغەمبەرەکەی پێ کردووە).(١)

لە تەفسیری (**طبري**)دا تەفسیری ئەم ئایەتە بەم شێوەیە هاتووە:

(بەراستی خوای گەورە فەرمانی داوە بە پێغەمبەرەکەی کە لەو کاروبارانەدا پرسو را تیایاندا پێویستە لەگەڵ هاوەڵەکانی خۆیدا پرسو را بکات تا ئوممەتەکەی فێر ببێت لە کاتی رووبەڕووبوونەوەی دژوارییدا پەیڕەوی پێغەمبەر بکەن و لە کارەکانیدا لەگەڵ یەکتر پرس را بکەن).(٢)

لە تەفسیری (رازی)دا بەم شێوەیە هاتووە:

(حەسەنو سوفیانی کوڕی عوەینە فەرموویانە پێغەمبەر ﷺ فەرمانی پێ کراوە بە پرس و را کردن تا خەڵکیش بەهەمان شێوە لە پرسو را کردندا پەیڕەوی ئەو بکەن و لەناو ئوممەتەکەیدا ببێتە سوننەتێك).(٣)

پرسو را کردن بە ئوممەت لە سوننەتە پایەدارەکانی پێغەمبەرە ﷺ

ئەوەی کە لە پێناوی ئوممەتدا، مافی پرسو را لەسەر فەرمانڕەوایان سەقامگیر دەکات لەوێدایە کە پێغەمبەر ﷺ لەگەڵ گەورەییو سەروەری پلەو پایەیدا و بەهرەوەری لە سروشی خوایی، لە چەندەها بابەتی جیاوازدا لەگەڵ هاوەڵەکانیدا پرسو رای کردووە.

لە شەڕی ئوحود دا لەسەر ئەوەی ئایا لە مەدینەدا بمێننەوە یان بۆ بەرەنگاربوونەوەی دوژمن بچنە دەرەوەی مەدینە پرسو رای لەگەڵ کردن.

لە شەڕی بەدر دا حەبابی کوڕی مونزیر بۆ پڕکردنەوەی بیرە ئاوییەکان پرس و رای لەگەڵ پێغەمبەردا ﷺ کرد و بۆچوونەکانی پەسەند کرا.

---

١) السياسة الشرعية، ابن تيمية.

٢) تفسير الطبري، ج٤، ص٩٢. تفسير القرطبي، ج٤، ص٢٥٠.

٣) تفسير الرازي، ج٩، ص٦٦.

تاک و حکومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

لەشەڕی خەندەق دا سەعدی کوڕی موعاز و سەعدی کوڕی عوبادە دەربارەی ڕێنەکەوتن لەگەڵ دوژمندا لە پێناو کشانەوەیان لەشەڕ لە بەرامبەر بەشێك لە داهاتی مەدینە، لەگەڵ پێغەمبەر دا ﷺ پرس و رایان کردو بۆچوونەکەیان پەسەند کرا.[1]

پێغەمبەر ﷺ بەم شێوە فراوانە لەگەڵ هاوەڵەکانیدا پرس و رای دەکرد تا ئەو جێگەیەی کە زانایان دەڵێن: (هیچ کەسێك زۆرتر لە پێغەمبەر ﷺ لەگەڵ هاوەڵەکانیدا پرسو رای نەکردووە).[2]

وازهێنان لە پرس و را هۆکاری لادانی سەرۆکی حکومەتە

بەسەرنجدان لە جێگربوونی مافی ئوممەت لە پرس و رادا و پابەندبوونی سەرۆکی حکومەت پێیەوە، یاساناسان روونیانکردۆتەوە کە وازهێنان لەم مافە لەلایەن سەرۆکی حکومەتەوە ئەبێتە هۆکاری لادانی لە پۆستی سەرۆکایەتی.

لە تەفسیری قورتوبی دا هاتووە: (ئیبن عەتیە ئەفەرموێت: شورا یەکێکە لە بنەماکانی شەرع و بڕیارە توندوتۆڵەکان، کەسێك پرس و را بە خاوەن دین و زانستەکان نەکات، دوورخستنەوە و لادانی پێویستە).[3]

بەم پێیە سیستمێك کە لەسەر بنچینەی ئیسلام بونیاد بنرێت هیچ فەرمانڕەواییەکی خودڕەئو چەوسێنەرەوە تیایدا بەردەوام نابێت.

پرسو را لە چی کاروبارێکدا وێنا دەگرێت

پرسو راکردن بە خەڵکی لە کاروبارە جیاوازەکانی حکومەتدا وێنا دەگرێت، هەروەك لەو کاروبارە ئیجتیهادیانەدا کە پەیوەستن بە شەرعەوە و هیچ دەقێك لەبارەیانەوە نەهاتووە.

بە وتەی یاساناسان سەرۆکی حکومەت لە کاروباری دینو دنیادا پێویستی بە پرسو را هەیە.

---

١) نفسير الرازي، ج٩، ص٦٧.

٢) السياسة الشرعية، ابن تيمية.

٣) تفسير القرطبي، ج٤، ص١٤٩.

لە تەفسیری (جصاص)دا هاتووە: (پرس‌و را لەو کاروبارە دینی‌و دنیاییانەدا وێنا دەکرێت کە لە بارەیانەوە هیچ دەقێکی وەحی بوونی نییە). [1]

پرس‌و را لە کاروبارە دنیاییەکاندا ئەتوانێ لە بارەی مەسەلەی گرنگی وەکو سیاسەتە گشتییەکانی حکومەت، لەشکرکێشی‌و بانگەشەی جەنگ، ئیمزای پەیماننامەکان و .. هتد دابێ، پرس‌و را لە مەسەلە جوزئی و بچووکەکاندا وێنا ناگرێت، چونکە کاری لەو شێوە نەگونجاو و ناپەسەندە و پێویست ناکات، هەروەها سودێکی وەهای تیادا نییە و هیچ بەڵگەیەکیش لە بارەی پرس و راکردنی دا نییە.

ئەهلی شوورا

پرس و را چۆن ئەنجام دەدرێت؟ ئایا پێویستە سەرۆکی حکومەت لەگەڵ هەموو ئوممەتدا دانیشێت بۆ پرس و را، یان لەگەڵ کۆمەڵێکیاندا یا چەند تاکێك لەوان؟

ئەوەی لە رەوش و کارەکانی پێغەمبەردا ﷺ دەست دەکەوێت ئەوەیە کە ئەوان لەو کاروبارانەدا کە بە شێوەیەکی راستەوخۆ پەیوەندیی بە هەموانەوە هەبووە پرس و رای لەگەڵ سەرجەمی موسڵماناندا کردووە.

وەك بەو شێوەی لە مەسەلەی چوونە دەرەوە لە شاری مەدینە بە مەبەستی جەنگ کردن لەگەڵ موشریکەکاندا لەشەڕی ئوحود بە ئەنجام گەیشت، کە بە سەرجەمی ئەو کەسانەی لە مەدینەدا بوون پرس و رای کرد و پێی فەرموون (**اشیروا علي**) واتە: بۆچوونی خۆتانم پیشان بدەن.

هەروەها لە مەسەلەی ئەو دەستکەوتانەی کە لە لاشەڕی هەوازندا دەستکەوتبوون پێغەمبەر ﷺ هەوڵیدا تاوەکو بۆچوونی سەرجەمی موسڵمانانی بەشداربوو دەربارەی ئەو غەنیمەیە کە تووشی هاتبوون تێیدا بزانێت.

---

[1] احکام القرآن، جصاص، ج٢، ص٤٠.

ئەگێڕنەوە لە دوای ئەوەی کە پێغەمبەر ﷺ نەخشەی خۆی دەربارەی غەنیمەکە پیشانی ئامادەبووان دا وتیان ئەی پێغەمبەری خوا ﷺ ئێمە هەموومان رازیین بەوەی تۆو تەسلیمی تۆین. پێغەمبەر ﷺ فەرمووی: (**فموروا عرفائكم ان يرفعوا ذلك الينا حتى نعلم**) واتە: (بە سەردەستەکانتان بڵێن، ئەوەمان پێ بگەیەنن تا ئاگاداری راوبۆچوونتان بین). بۆیە زەیدی کوڕی سابت بەرەو رووی ئەنصار رۆشت و پرسیاری لێکردن کە ئایا بە رای پێغەمبەر ﷺ رازیین؟ وەڵامیان دایەوە کە ئەوان تەسلیمی بۆچوونەکەنو هەموویان پێی رازیین، هەتا یەك کەسیان پێچەوانە نەوەستا...". [1]

لەم رووداوەدا ئەهلی شوورا سەرجەمی ئەو موسڵمانانە بوون کە بابەتی پرسو را کە پەیوەند بوو پێیانەوە.

لە هەندێك بابەتیشدا پێغەمبەر ﷺ لەگەڵ هەندێك لە هاوەڵەکانیدا پرس و رای کردووە نەك هەموویان، وەك بابەتی ئەسیرەکانی جەنگی بەدر، پێغەمبەر ﷺ لەگەڵ هەندێك لە هاوەڵەکانیدا پرس و رای کرد، دەربارەی تایبەتمەندییەکانی ئەسیری و چی لەگەڵ کردنیانو سەربایی (فیدیە) یان لێ وەربگرێت یان نا؟

هەروەها پێغەمبەر ﷺ لەگەڵ سەعدی کوڕی موعاز و سەعدی کوڕی عوبادەدا پرس و راوێژی کرد دەربارەی مەسەلەی رێککەوتن لەگەڵ هۆزی (غەتەفان) لە بەرامبەر دەستکەوتی $\frac{1}{3}$ ی داهاتی مەدینە کە لەو شەڕەدا بگەڕێنەوە و جەنگ لەگەڵ موسڵماناندا نەکەن، ئەوان وتیان ئەگەر ئەمە فەرمانی خوای گەورەیە ئەنجامی بدە، ئەگەر ئیشێکیشە فەرمانت پێنەکراوە، (وە بیشزانە ئەگەر ئارەزووت هەیە ئەوا ئێمە گوێڕایەڵیت دەکەین)، وە ئەگەر تەنها پێشنیارێکە بە باوەڕی ئێمە شتێك جگە لە شمشێر لە بەرامبەری ئەواندا چارەسازتر نییە. پێغەمبەر ﷺ بۆچوونەکەی ئەوانی پەسەند کردو وازی لە رێککەوتنەکە هێنا. [2]

---

١) امتاع الاسماع، ص٤٢٩.

٢) امتاع الاسماع، ص٢٣٦.

لەسەر پۆلێنكاری ئەو پێشینە مێژووییەی موسڵمانان، لە سیرە و رەوشتی پێغەمبەردا ﷺ جارێك شورا لە سەرجەمی تاكەكانی ئوممەت پێكهاتووە، وەك مەسەلەی (غەنیمەكەی هەوازن) جارێكیش شوورا لەسەرجەمی سەرۆك هۆزەكان پێكهاتووە وەك ئەوەی لە مەسەلەی (غەتەفان) دا ووریدا، چونكە سەعدی كوڕی موعاز و سەعدی عوبادە لە گەورە و سەركردەكانی پشتیوانان بوون.

لە هەندێ جاری تریشدا ئەهلی شوورا لە هەندێك موسڵمانان پێكدەهاتن، وەك مەسەلەی ئەسیرەكانی بەدر.

لەبەر رۆشنایی ئەم پێشینەیەدا، دەتوانرێ بوترێ ئەو كەسانەی كە لەگەڵ سەرۆكی حكومەتدا پرس و را دەكەن بە پێی جیاوازی بابەتی پرسو راكە لەگەڵ یەكتردا جیاوازییان هەیە، هەر كاتێك مەسەلەیەك لە كاروبارە گشتییە گرنگەكاندا بێت، كە پەیوەندی بە هەموانەوە هەیە لەسەر سەرۆكی حكومەت پێویستە بە پێی توانا لەگەڵ سەرجەمی ئوممەتدا پرسو را بكات، یان لەگەڵ ئەهلی حەل و عەقد دا كە نوێنەری ئوممەتن پرس و را بكات.

ئەگەر لە بارەیەكەوە بوو كە پێویستی بە جۆرێ لە ناسین و چاكتر بیرلێكردنەوە هەبوو پێویستە لەگەڵ كەسانی شارەزاو پسپۆڕانی ئەو بوارەدا پرس و را ئەنجام بدات.

قورتوبی لە تەفسیرەكەیدا ئاماژە بەم بارە دەكات (پێویستە سەرپەرشتیاران لەم بوارانەدا پرس و راوێژ لەگەڵ زانایاندا بكەن، لەوەی كە نایزانێو لەو بوارە دونیایانەدا كە تیایدا رووبەڕووی كێشە دەبنەوە، لە رێكخستنی هێز و ئەو مەسەلانەی پەیوەندییان بە جەنگەوە هەیە، لە كاروبارەكانی خەڵكیداو ئەو شتانەی پەیوەندییان بە بەرژەوەندییەكانیانەوە هەیە، كاروباری وەزیرەكان و نووسەرەكان و كرێكارەكان و ئەو كاروبارانەی پەیوەندییان بە بەرژەوەندی و گەشەپیدان و ئاوەدانكردنەوەی ولاتەوە هەیە)، تا ئەو جێگەی دەڵێت زانایان فەرموویانە: "ئەگەر دەربارەی بڕیارەكان (احكام) پرس و را ئەنجام بدرێت، پێویستە

راوێژكار (مستشار) لە تایبەتمەندی زانایی و دینداری بەهرەمەند بێت و ئەگەر دەربارەی ئیشە دنیاییەكان بوو، ئەوا پێویستە هۆشمەند (عاقڵ) و كارزان بێت". [1]

رێكخستنی شوورا لە سەردەمی ئێستادا

لە بابەتەكانی پێشوودا پێشینەی موسڵمان و رەوش و سوننەتی پێغەمبەرمان ﷺ دەربارەی شوورا تاوتوێ كرد، لە كۆی ئەوانەدا ئەتوانرێ پەی بەوە بەرین كە شەریعەتی ئیسلام رێگەیەكی تایبەتیو سنووورداری بۆ شوورا دانەناوە كە ئەمەش لە راستی دا لە تایبەتمەندی ئایندە روانینەوە سەرچاوە دەگرێت، چونكە كارەكانی شوورا لەسەر كاتو شوێن جیاوازییان هەیە.

بەم پێیە رێكخستنی شوورا لە سەر زروف و حاڵی خەڵكی بنیات نراوە، كە ئەم شێوەش بۆ شوورا جۆرێك لە پایەداری دروست ئەكات.

لەسەر ئەم بنچینەیە، لە مەرجەكانی ئەم سەردەمەشدا خەڵكی پێویستە ئەهلی شوورا هەڵبژێرن، واتە كۆمەڵە كەسێك كە سەرۆكی حكومەت لە مەسەلە گشتییەكاندا راوێژیان پێ بكات، هەروەها لە كاتی چۆڵێتی پلەی سەرۆكی حكومەتدا، بتوانن بۆ ئەو جێگەیە (پلەیە) كەسێك هەڵبژێرن و لە بوارە پسپۆڕییەكاندا بەهرەمەند بن لە پرس و راكردن لەگەڵ سەرۆكی حكومەتدا چی لە ئەهلی شوورای هەڵبژێرراو بن یان نەبن.

لە مەسەلە گرنگەكاندا پێویستە بۆچوونی خەڵكی تیایاندا رۆڵی هەبێت، لە پێناوی ئەم مەسەلانە و مەسەلەكانی تریشدا، نەخشەیەك پێشنیاز بكرێت لە وانە ئەو بوارانەی مەسەلەی شوورا پەیوەندی پێیانەوە دەبێت، وەك چۆنێتی هەڵبژاردنی مەجلیسی شووراو شایستەیی، لەبەر رۆشنایی چوارچێوە گشتییەكانی شەریعەتدا.

لە پێناو دەستنیشانكردنی سەلامەتی هەڵبژاردنەكانی مەجلیسی شوورا و هەڵبژاردنی تاكی شایستە و دڵسۆز بۆ ئەندام بوونی تیایدا، تەنیا دانانی نەخشە بەس نییە، بەڵكو پێویستە

---

[1] تفسیر القرطبي، ج٤، ص٢٤٩ـ ٢٥٠.

تاك و حكومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

لە ڕێی ڕوونكردنەوە و بڵاوكردنەوەی چەمكە ئیسلامییەكانەوە هەوڵ بدرێت تا ئاستی ڕەفتاری خەڵكی بەرز ببێتەوە و تاكەكان لە سایەی تەقواو ترسان لە خوای گەورەدا بە جۆرێك پەروەردە بكرێن كە تاكی شایستە نەبێت هەڵی نەبژێرن، وە ئەو تاكەی لە لایەن ئوممەتەوە هەڵبژێراوە، بەو شێوەیەی كە ئیسلام فەرمانی كردووە هەستێت بە ئەنجامدانی ئەركەكانی.

جیاوازی لە نێوان سەرۆكی حكومەت و مەجلیسی شووڕادا

كاتێك سەرۆكی حكومەت لەگەڵ مەجلیسی شووڕادا دووچاری جیاوازی بوون، لەم كاتەدا ڕێگە چارە چییە؟

ڕێگا چارە ئەوەیە كە لە قورئانی پیرۆزدا ئاماژەی پێ كراوە: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَطِيعُواْ ٱللَّهَ وَأَطِيعُواْ ٱلرَّسُولَ وَأُوْلِي ٱلۡأَمۡرِ مِنكُمۡۖ فَإِن تَنَٰزَعۡتُمۡ فِي شَيۡءٖ فَرُدُّوهُ إِلَى ٱللَّهِ وَٱلرَّسُولِ إِن كُنتُمۡ تُؤۡمِنُونَ بِٱللَّهِ وَٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِۚ ذَٰلِكَ خَيۡرٞ وَأَحۡسَنُ تَأۡوِيلًا ﴿٥٩﴾ ﴾ (**النساء: ٥٩**) واتە: ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە فەرمانبەردار و گوێڕایەڵی خوا و پێغەمبەر و فەرمانڕەواكانتان بكەن كە لە خودی خۆتانن، ئەگەر لە شتێكدا بوو بە كێشەتان دەربارەی حوكمی خوایی ئەوە ئەو كێشەیە بگەڕێننەوە بۆ لای خواو پێغەمبەرەكەی (قورئانو سوننەت)، ئەگەر باوەڕتان بە خواو بە ڕۆژی دوایی هەیە كە ئەو شێوەیە چاكترین و جوانترین سەرچاوەیە بۆ چارەسەری كێشەكانتان). بە پێی ئەمە ئەوانەی كێشەیان تووش بووە ئەگەڕێنەوە بۆ لای كیتابی خوا و سوننەتی پێغەمبەر ﷺ".[1]

لەسەر ئەم بەڵگەیە توێژەرەوان دەڵێن: (هەر كاتێك بڕیارێك (حكم) بە شێوەیەكی ڕوون و ئاشكرا لە قورئاندا یا لە سوننەتی پێغەمبەردا ﷺ دەستكەوت پەیڕەوی كردنی پێویستە و پەیڕەوی كردن لە كەسێك كە پێچەوانەی ئەوەیە، ناڕەوایە).

ئەگەر بە شێوەیەكی ڕوون حوكمێك دەست نەكەوت، ئەوا پێویستە بە جۆرێك كار بكرێت كە نزیكتر و لێچووتر بێت بە قورئان و سوننەت.[2]

---

١) تفسير الطبري، ج٥، ص٨٧. تفسير القرطبي، ج٥، ص٢٦١. أحكام القرآن، جصاص، ج٢، ص٢١٢.

٢) السياسة الشرعية، ابن تيمية، ص١٧٠.

بەڵام ئەگەر روون نەبێتەوە کە کام شێوە نزیکتر و لێچووترە لە قورئان و سوننەتەوە، ئەو کاتە رێگاچارە چییە؟

لەو کاتە سێ رێگا چارە پیشان دەدرێت:

رێگا چارەی یەکەم: رێگەی دادوەری

ئەم شێوەیە پابەندی هەڵبژاردنی دەستەیەکی تایبەتە لە یاساناسان و خاوەن بۆچوون و شارەزاکان لە کاروبارە حکومەتییەکاندا لەگەڵ گرنتی دانێکی تەواوی سەربەستی دا لە کاروبارەکاندا بەبێ هیچ کاریگەریی جێهێشتنێك لەسەر بۆچوونەکانیان.

ئەم دەستەیە لێکۆڵینەوەو بە دواداچوون لەو جیاوازییە دەکەن کە کەوتۆتە نێوان سەرۆکی حکومەت و مەجلیسی شوراوە و پێویستە ئەم بۆچوونە پەسەند بکرێ و وەربگیرێ.

لەمبارەوە ئەوەی لە ئیمامی عومەرەوە ﷺ لە کاتی رۆشتنی دا بەرەو شام گێڕراوەتەوە، روونکەرەوەی ئەم رێگا چارەیەیە.

لە رێگادا پێیان راگەیەنرا کە وبا (**طاعون**) لە شامدا بڵاوبۆتەوە، لەبەرئەوە لەگەڵ ئەو کۆچکردووانەی کە لەگەڵیان بوون دەربارەی رۆشتن یان گەڕانەوە پرس و راوێژی ئەنجام دا، بەڵام ئەوان جیاوازییان تێکەوت.

پاشان لەگەڵ یاریدەدەرانیشدا کە لەگەڵیا بوون پرس و رای کرد ئەوانیش بوون بە دوو بەشەوە.

لەم کاتەدا پرس و رای لەگەڵ ئەو پیاوە بە تەمەنە قورەیشیانەدا کرد کە لە کۆچکردووە سەرەتاییەکان بوون، ئەوان بە گەڕانەوە رایان داو پێشەوا عومەریش بۆچوونەکەیانی پەسەند کردو گەڕانەوە بۆ مەدینە.(1)

رێگاچارەی دووەم: پەسەندکردنی رای زۆرینە

خواستی ئەم رێگاچارەیە ئەوەی کە سەرۆکی حکومەت بەرای زۆرینە کار بکات هەرچەندە پێچەوانەی بۆچوونی خۆیشی بێت.

---

1) تفسير المنار، ج٥، ص١٩٦ـ ١٩٧.

بۆ پشتگیری کردنی ئەم بۆچوونە ئەتوانرێ ئاماژە بەم خاڵە بکرێت کە پێغەمبەر ﷺ لە مەسەلەی هاتنە دەرەوەی بۆ رووبەڕووبوونەوەی موشریکەکان لە جەنگی ئوحوددا رای زۆرینەی پەسەند کرد، لە کاتێکدا خۆی ئارەزووی مانەوەی دەکرد لە مەدینەدا.(١)

لەبەرئەمە زۆرینە ترازووی پێودانگی راستیو پێکانە، گەرچی ئەمەش بەڵگەیەکی جیاکەرەوەو یەك لاکەرەوە نییە لەسەر دروستی رەئی زۆرینە، لەوانەیە زۆرینە لە هەڵەدا بن و کەمینە لە دروستی و پێکان دا بن.

رێگاچارەی سێهەم: پەسەندکردنی رای سەرۆکی حکومەت بەشێوەیەکی رەها

خواستی ئەم رێگەیە پێویستی دەکات کە سەرۆکی حکومەت لە دوای راوێژکردن لەگەڵ ئەهلی شوورادا، بەبێ خۆبەستنەوە بە رەئی زۆرینە یان کەمینەوە بە هەر جۆرێك کە خۆی بە چاکی بزانێت دەست بەکار بێت.

زانایان لە تەفسیرکردنی ئەم ئایەتە پیرۆزەدا ﴿وَشَاوِرۡهُمۡ فِي ٱلۡأَمۡرِۖ فَإِذَا عَزَمۡتَ فَتَوَكَّلۡ عَلَى ٱللَّهِۚ﴾ (**ال عمران**: ١٥٩). واتە: لە کارو پێشهاتدا پرسو راوێژیان پێ بکە، ئەگەر بڕیارت دا پشت بە خوا ببەستە. هۆگرترمان دەکەن بەم رێگا چارەیەوە.

قەتادە دەفەرموێت: (خوای گەورە فەرمانی بە پێغەمبەرەکەی ﷺ کردووە کە هەر کاتێك لەسەر کارێك یەکلا بووەوەو بڕیاری دا کە ئەنجامی بدات پشت بە خوا ببەستێت نەك بە راوێژکارانی).(٢)

لێرەدا کە سەرۆکی حکومەت بەرپرسیارە لە بەرامبەر کارەکانیداو لێپرسینەوەی لەگەڵ دەکرێت، پێویست دەکات دەربارەی ئەو مەسەلانە کە مادەم کاروبارێکی ئیجتهادین و پێچەوانەی هیچ دەقێکی یەکلاکەرەوەی شەرعیی نین ئازادی کارکردنی پێبدرێت.

ئەم بابەتە رێگاچارەی سێیەم بەهێز دەکات، دیارە کە بەرپرسیاربوونی مرۆڤ لە بەرامبەر کردەوەکانیدا پابەندە بەوەوە کە بە ئارەزوو و بۆچوونی خۆی ئەوە ئەنجام بدات، نەوەك بە

١) سيرة إبن هيشام، ج٢، ص٦.

٢) تفسير القرطبي.

بۆچوونی غەیری خۆی ئەنجامی بداتو پەیڕەوی کردنی بۆچوونی غەیری خۆی لەسەر پێویست بێت، چونکە ناتوانێت یەکێك پابەند بکرێت بە بۆچوونی غەیری خۆیو هەر لەسەر ئەم بۆچوونەش لێپرسینەوەی لەگەڵ بکرێت.

ئەو ڕێگاچارەیەی کە ئێمە هەڵیدەبژێرین

دیدگای سێیەم لە رووی سەرنجی بینینەوە توندوتۆڵ و دامەزراوە، بەڵام بە هۆی سەرنجدان لە پێویستییە زەمانییەکان وەك گۆڕانکارییە رۆحییەکان، کاڵبوونەوەی دین، لاوازی ئیمانو کەمبوونەوەی پەروەردەبوانێك کە سەرمەشق بن، ناچارین کە بۆچوونی دووەم هەڵبژێرینو سەرۆکی حکومەت بە چەند مەرجێك پابەند بکەین، بە بۆچوونی زۆرینەوە:

یەکەم: هەر کاتێك سەرۆکی حکومەت بە رای زۆرینە نارازی بوو جیاوازییەکە جێدەهێڵرێت بۆ دەستەی بڕیاردەر.

دووەم: ئەگەر بۆچوونی دەستەی بڕیاردەریش نەیتوانی رازی بکات، ئەوا پێویستە بابەتی جیاوازیەکە بخرێتە بواری پرسکردنی گشتییەوە، ئەگەر خەڵکی پشتگیری بۆچوونەکەی سەرۆکی حکومەتیان کرد ئەوا بۆچوونەکەی پەسەند دەکرێت، خۆئەگەر پشتیگریان نەکرد ئەوا پێویستە بۆچوونی خەڵکی پەسەند بکات.

سێیەم: بەهرەمەندی لە ئازادی کارکردندا لەو شتانەدا کە خۆیان لە مەرجەکانی جیاکردنەوەدا دەبیننەوە وەك حاڵەتی جەنگ، یان دروست بوونی مەترسییەکی گەورە کە هەڕەشە لە سەلامەتی وڵاتەکە بکات، بەبێ ئەوەی ببەسترێتەوە بە هیچ بۆچوونێکەوە، جگە لەوەی کە خۆی بە باشتری دەزانێت.

سێیەم: مافی چاودێری کردنو ئەو شتانەی لەسەری ریز بەندن

خەڵکیو هەموو تاکێك مافی چاودێری کردنیان هەیە لەسەر سەرۆکی حکومەتو سەرجەمی والییەکانی لەو ئیشو هەڵسوکەوتانەدا کە پەیوەندییان بە کاروبارە حکومەتییەکانەوە هەیە.

ئەم كارە لە سروشتی پەیوەندی خەڵكی بە سەرۆكی حكومەتەوە سەرچاوە دەگرێت، كە پەیوەندی وەكالەتە و سەرۆكی حكومەتیش ئەو كەسەیە كە خۆیان هەڵیانبژاردووە، یەكێكیش لە مافەكانی وەكیلگر (موكل) چاودێری كردنی وەكیلە تا دڵنیابێت لە دروستی و تەواوی بەجێهێنانی ئەو شتانەی بە وەكالەت پێی دراوە.

ئامانج لە مافی چاودێری كردندا ئەوەیە كە هەر كاتێك سەرۆكی حكومەت لە حكومكردندا لە رەوش و رێگەی راست ـ رێگەی ئیسلام ـ لای دا، بگەڕێنرێتەوە بۆ سەر رێگەی راست، لە فەرموودەیەكی پیرۆزدا كە ئیمامی موسلیم لە صەحیحی خۆیدا ریوایەتی كردووە هاتووە **(أن النبـي ﷺ قال: الدين النصيحة، قلنا لمن؟ قال: لله ولكتابه ولرسوله ولأئمة المسلمين وعامتهم)**. واتە: دین ئامۆژگارییە، وتمان لە پێناوی كێدا؟ فەرمووی: لە پێناوی خوادا (پیادەكردنی مافی پەرستن و بڕیارنەدانی هاوەڵ بۆی) و كتێبەكەیدا (لە بواری كار پێكردنیدا) و پێغەمبەرەكەیدا (پەیڕەوی كردنی سوننەت و رەوشتەكانیدا) و پێشەوایانی موسڵماناندا (لە فەرمانكردندا بەو شتانەی كە خوای گەورە ناردونی) و سەرجەم موسڵماناندا (بە بەجێهێنانی فەرمانەكانی خوا).

ئەگەر پەند و ئامۆژگاری سودی نەبوو، ئوممەت مافی بەكارهێنانی هێز و دەسەڵاتی پێویستیان هەیە بۆ رێككردنەوە و گەڕاندنەوەی سەرۆكی حكومەت لە ستەم و لادان و هەموو لاری و ناڕێكییەك.

ریوایەت كراوە لە پێغەمبەرەوە ﷺ كە دەفەرموێت: **(والله لتأمرون بالمعروف ولتنهون عن المنكر ولتأخذن على يد الظالم ولتاطرونه على الحق اطرأ ولتقصرنه على الحق قصرا، أو ليضربن الله بقلوب بعضكم على بعض ثم ليعلننكم كما لعنهم)**.[1] واتە: سوێند بە خوا یا ئەوەتا فەرمان بە چاكە دەكەن و قەدەغەی خراپە دەكەنو دەستی ستەمكار دەگرنو دەیهێننەوە سەر رێگای راستو لەسەر راستی دای دەمەزرێنن، یان خوا

---

١) ئەبو داود ریوایەتی كردووە، (رياض الصالحين) ص١١٢.

هەندێکیان لە هەندێکتان دڵگیر دەکات (جیاوازی دەخاتە نێوانتانەوە) و پاشان نەفرینتان لێدەکات وەك چۆن نەفرینی لە گەلانی پێشوو کرد.

لە فەرموودەیەکی تردا دەفەرموێت: (**إن الناس إذا رأو الظالم فلم يأخذوا على يديه أوشك أن يعمهم الله تعالى بعقاب منه**).[1] واتە: ئەگەر خەڵکیی ستەمکاریان بینیو بەریان لێ نەگرت، نزیکە خوای گەورە هەموویان بەسزای خۆی بگرێت.

فەرمانڕەوایانی موسڵمانان خەڵکی بانگهێشت دەکەن بۆ چاودێری لەسەر کاروبارەکانیان

مافی چاودێری کرنی سەرۆکی حکومەتو کارمەندانو سەرجەمی والیەکان لەلایەن ئوممەتەوە، بە چاکترین شێوە لە دەوری سەرەتای ئیسلامدا پارێزراوە.

سەرباری ئەمەش سەرکردەکانی حکومەتی ئیسلامیی ئوممەتیان بانگهێشت دەکرد بۆ چاودێری کرنی کارەکانیانو بە ڕێگەی ڕاست هێنانەوەیان لە کاتو هەنگاوی لاداندا پێشینەی زیندووی مێژوویی ئەو کارە شایستەی تۆمار کردووە بۆمان لەوانە ئەوەی کە ئەبوبەکری صدیق لە وتارەکەیدا فەرمووی: (ئەگەر بە دروستیو ڕاستی کارم کرد یارمەتیم بدەن، ئەگەر دووچاری هەڵخلیسکان و ناڕەوایی بووم بمخەنەوە سەر ڕێگای ڕاست).[2]

هەروەها لە وتارەکەی عومەری کوڕی خەتتابدا هاتووە: (هەرکەسێك لە ئێوە خوارو خێچیەکی لە مندا بینی بمخاتەوە سەر ڕێگای ڕاست، یەکێك لە ئامادەبوان وتی: سوێند بە خوا ئەگەر تۆ لە خواروخێچی دا ببینم بە شمشێر ڕاستت دەکەمەوە، لەم کاتەدا پێشەوا عومەر فەرمووی: سوپاس بۆ خوا کە لە ئوممەتی پێغەمبەردا ﷺ کەسێك بڕیاری داوە بە شمشێرەکەی عومەری کوڕی خەتتاب ڕاست بکاتەوە).

---

١) رياض الصاحين، ص١١٣

٢) الطبقات الكبرى، ابن سعد، ص١٨٣.

چوارەم: مافی لابرن (عزل)

مافی خەڵکی لە لابردنی سەرۆکی حکومەتدا

وەك لە پێشتردا باسمان کرد سەرۆکی حکومەت رێژە بە خەڵکی لە جیگای وەکالەتدا سەقامگیرە، لەم شێوەشدا بەدیهیە کە سەربەستە لە سنووری وەکالەتەکەی بچێتە دەرەوە، یاخود بە هۆی ناتواناییو رێكو تەواو ئەنجام نەدانی ئەرکەکانی وەکالەتەوە، ئوممەت دەتوانێت لە کاری بخاتو دووری بخاتەوە، چونکە ئەگەر کەسێك بەهرەمەند بێت لە مافی هەڵبژاردن، مافی لادانیشی هەیە، خەڵکی هەڵیانبژاردووەو مافی لابردنیشیان هەیە.

پێویستی بەکارهێنانی ئەم مافە، بوونی چەندان بەڵگەی پەسەند کراوی شەرعییە، لەوانە چوونە دەرەوە لە چوارچێوەی ئەرکەکانی وەکالەت، یاخود ناتوانایی لە بەرامبەر ئەنجامدانی ئەرکەکانی وەکالەتدا.

یاساناسانیش ئەم خاڵەیان روونکردوەتەوە، لەوانە (ئوممەت دەتوانێت لە کاتی بوونی فاکتەرێکدا کە پێویستی لادان بێت پێشەوا لە پلەی خۆی بەرکەنار بکات.

وەك ئەگەر شتێکی لێ بینرا هۆکاری بێ هێزکردنی بارو گوزەرانی موسڵمانانو لاوازکاری کاروبارە دینییەکان بێت، وەك چۆن لەپێناو بەهێزکردنو بەرزکردنەوەی دیندا خاوەنی مافی جێگیرکردنی پێشەواو دامەزراندنی حکومەتن).[1]

یاساناسی بەناوبانگ (ئیبن حەزمی ئەندەلوسی) لەبارەی ئیمامەوە ـ سەرۆکی حکومەت ـ ەوە دەڵێت: (هەر کات پێشەوا لە رێی قورئانو سوننەتەوە پێشەوایی ئێمە بکات، فەرمانبەرداری کردنی پێویستە، بەڵام ئەگەر کاتێك لەو دوانە لابدات پێشی لێ دەگیرێ و دووچاری لێ پرسینەوەو تۆڵە لێ سەندنەوە دەبێت، وە ئەگەر جگە لە لابردنی رێگاچارەیەکی تر نەبوو بۆ رزگاربوون لە نارەوایی و خراپییەکانی، ئەوا دوور دەخرێتەوەو کەسێکی تر بۆ پێشەوایەتی هەڵدەبژێردرێت).[2]

---

١) (المواقف) ایجي (النظریات السیاسیة الاسلامیة) استاذ ضیاء الدین، ص٢٧٠.

٢) هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٠.

جۆرەكانى لابردن

ئوممەت خاوەنى مافى لادانى سەرۆكى حكومەتەو ئەشتوانێت ئەو كارە لە رێى نوێنەرەكانييەوە كە بريتين لە ئەهلى حەلو عەقد بە ئەنجام بگەيەنێت، چونكە ئەوان لەم زەمينەيەدا بوارى پشت پێبەستنى ئوممەتنو فەرمانى لە كارخستنەكە لەوێوە دەردەچێت، لەوانەيە سەرۆكى حكومەت گرنگى بۆ ئەم فەرمانە دا نەنێت و وەلامى نەداتەوە، لەم جۆرە كاتەدا ئوممەت لە پێناو دوورخستنەوەو لادانى دا دەتوانێت سود لە هێزو دەسەلات وەربگرێت، لە راستيدا ئەمەش لە كاتێكدايە كە لەو پێناوەدا بەلگەيەكى پەسەند كراوى شەرعى بوونى هەبێت بۆ نموونە هەر كاتێك لە بنەماى ئيسلامو بڕيارە شەرعيەكان بچێتە دەرەوە كە لە ديدگاى ئيسلامدا بە كوفر لە قەلەم بدرێت.

لە فەرموودەيەكى صەحيح دا كە عوبادەى كوڕى صاميت دەيگێڕێتەوە هاتووە **(دعانا النبـي ﷺ فبايعناه على السمع والطاعة في منشطنا ومكرهنا وعسرنا ويسرنا واثرة علينا وان لا تنازعوا الامر أهله إلا أن تروا كفراً بواحاً عندكم من الله فيه برهان)**.[1]

واتە: پێغەمبەر ﷺ بانگى كردين بەيعەتمان لەگەل كرد لەسەر گوێڕايەلىو فەرماندارى لە خۆشىو ناخۆشىو سەختىو ئاسانى، راى سپاردين بەسەرمانا كە شەڕ و ئاژاوە لەگەل خاوەن دەسەلاتدا مەكەن مەگەر كوفرێكى ئاشكراى لێ ببينن كە لەوبارەوە بەلگەيەكتان پێ بێت بۆ لاى خواى گەورە).

بەلام مەرجى پەيوەندى كردن بەهێزەوە بۆ فەراهەمكردنى وزەى پێويستو زيادكردنى ئەگەرى سەركەوتنە، بۆ غەيرى ئەم جۆرو شێوازە، بەكارهێنانى هێز رەوا نييە، چونكە لە بنەماكانى فەرمانكردن بە چاكەو قەدەغەى خراپە ئەوەيە كە هەستان بۆ بەرگرى كردن لە خراپەيەك نەبێتە هۆكارى دروستبوونى خراپەيەكى گەورەتر، بێگومان لە فەراهەمكردنو بەدەستهێنانى هێزى پێويست لە پێناو لابردنى سەرۆكى حكومەت لە پلەو پايەكەيدا و ئاشكراكردنى كودەتايەكى چەكدارانە لە دژى ـ بەو جۆرەى ياساناسان باسيان لێوە كردووە ـ

---

٢) البخاري، ج٩، ص٨٥.

سەرئەنجامەکەی جگە لە خوێن ڕشتنو وێران بوونی شارەکان و لاوازبوونی حکومەت زیاتر نابێت، کە هەموو ئەم کارانە لە نموونەی خراپەن و هێنانە کایەی هۆکارەکانیان نارەوان.

پێنجەم: مافی کاندیدبوون (مرشح)

مافی تاك لە خۆکاندید کرندا

مەبەست لە کاندید بوون ئەوەیە کە تاك بۆ دەست پێشخەری کردن لە پلەیەکی حکومەتدا یان بۆ لە ئەستۆ گرتنی بەرپرسیارێتییەکی گشتی خۆی کاندید بکات.

ئایا لە حکومەتی ئیسلامیدا ئەم مافە بوونی هەیە بۆ تاك؟

بە پێی بنەمای دەستوورێکی گشتی ئەم مافە نییە، وەك چۆن لە فەرموودەیەکی صەحیح دا لە عەبدوڕڕەحمانی کوڕی سەمرەوە هاتووە کە پێغەمبەر ﷺ پێی فەرموو: (**یا عبدالرحمن بن سمرة لا تسأل الإمارة فان اعطتها عن مسألة وکلت الیها، وان اعطتها عن غیر مسألة اعنت علیها**).[1] واتە: ئەی عەبدوڕڕەحمانی کوڕی سەمرەوە داوای ئەمیری مەکە، چونکە ئەگەر لەسەر داخوازیەکەت پێت بەخشرا، بەرپرسیار دەبیت لەسەری، بەڵام ئەگەر بێ داواکردن پێت بەخشرا ئەوا یارمەتی دراوی (یارمەتی دەدرێیت لەلایەن خواوە).

بەم پێیە خۆپاڵاوتن هەڵگری داوای پلەو لێپرساوێتییەو ڕەوا نییە، بەڵام ئەگەر مرۆڤ غەیری خۆی کاندید بکات ڕەوایە، چونکە ئەمەیان هەڵگری داواکردنی ئەمیریو لێپرساوی نییە، بەڵکو هەڵگری بانگەشەی ئوممەتە بۆ هەڵبژاردنی کاندیدی شایستەو ئەم جۆرە بانگهێشتە ڕەواو پەسەند کراوە.

حوکمی خۆپاڵاوتن لەسەردەمی ئێستادا

هەرچەندە بە پێی بنەمای دەستوورێکی گشتی دروست نییە کە تاك خۆی بپاڵێوێ، بەڵام هەرکاتێك بەرژەوەندییەك یان پێویستییەك داخوازی هاتنە دی ئەوە بکات، دروستە.

1) البخاري، ج٩، ص١١٤.

تاک و حکومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

بێگومان لەسەردەمی ئێمەدا کارەکان گۆڕانکارییان بەسەردا هاتووەو فراوانو بڵاوبوونەتەوە، لەوانە ئەو کاروبارانەی کە پەیوەندییان بە ناسینو هەڵبژاردنی تاکی چاکترو شایستەترەوە هەیە.

لێرەدا لەبەرئەوەی سەرپەرشتی کردنی ئەو پلە حکومەتیانە لە پێناو بەڕێوەبردنی کاروبارەکان بە پێی شەریعەت گرنگییەکی زۆری هەیە، کەسێك کە خۆی لەژێر ناوی شایستەتردا کاندید دەکات ئەم ئیشەی بە جۆرێك لە ڕێنمایيو ڕابەریکردن بەرەو چاکە دەژمێردرێ و یارمەتیدانی هەڵبژاردنی چاکترو بەدیهێنانی ئەم داخوازییە گرنگەیە، لەبەرئەوە دروست و ڕەوایە.

ئەوەی لە (یوسف)ەوە (علیه السلام) هاتووە لە قورئاندا هۆگرترمان دەکات بەم بۆچوونە: ﴿قَالَ ٱجۡعَلۡنِي عَلَىٰ خَزَآئِنِ ٱلۡأَرۡضِۖ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٞ﴾ (**یوسف**: ٥٥). واتە: یوسف وتی بمکە بە لێپرسراوی گەنجینەی ئەم سەرزەمینە، چونکە بە ڕاستی من پارێزەرێکی زانام).

گومانی تێدا نییە کە پێغەمبەر یوسف ئەم پلەو پایەیەی لە پێناو خۆشەویستی ئەو جێگەیەدا داوانەکردووە، بەڵکو ئەوەی داواکرد تا ببێتە هۆکارێك بۆ بەدیهێنانی کۆمەڵە ئامانجێك کە مایەی ڕەزامەندی خوای گەورەیە.

پڕوپاگەندە کردن لە لایەن کاندیدەکانەوە

لێرەدا لەبەرئەوەی بە هۆی پێویستییەوە لە سەردەمی ئێستەدا خۆپاڵاوتن بە ڕەوا دانراوە، دروست نییە بۆ ئەو کەسەی کە خۆی کاندید کردووە هەستێت بە کاری پڕوپاگەندە و تیایدا وەسفو ستایشی خۆی بکاتو ڕەخنە لە بەرامبەرەکانی بگرێ، پاڵێوراوەکان دەتوانن خۆیان بناسێنن، ئەو بیرۆکەو بنەمایانەی لە کارەکانیاندا پەیڕەویان لێ دەکەن بۆ ئەو کەسانە ڕوون بکەنەوە کە هەڵیان دەبژێرن، بێ ئەوەی هیچی بۆ زیاد بکەن.

شەشەم: سەرپەرشتی كاروبارە گشتییەكان

سەرپەرشتی كاروبارە گشتییەكان داخوازییەكە نەوەك مافێك:

بە بۆچوونی ئێمە سەرپەرشتی كاروبارە گشتییەكان لە شەریعەتی ئیسلامدا یەكێك نییە لە مافەكانی تاك، بەڵكو لە حوكمی داخوازییەكدایە (تكليف) لە لایەن حكومەتەوە بە سەر تاكەكاندا، وەك بەم شێوەی كە لەم فەرمودە پیرۆزەدا هاتووە كە ئەبوموسای ئەشعەری ریوایەتی كردووە (**دخلت على النبـي ﷺ انا ورجلان من بني عمي، فقال احدهما: يارسول الله أمرنا على بعض ما ولاك الله تعالى، وقال الآخر مثل ذلك، فقال: انا والله لا نولي هذا العمل احدا ساله او احدا حرص عليه**).[١] واتە: منو دوو ئامۆزام چووینە لای پێغەمبەر ﷺ یەكێكیان وتی: ئەی پێغەمبەری خوا شتێك لەوانەی كە خوای گەورە پێیداوی بخەرە ژێر دەستمانەوە، دووەمیشیان بەهەمان شێوەی وت: ئەویش فەرمووی: سوێند بە خوا ئەو كارە نادەم بە كەسێك داخوازی بكات، یان كەسێك بە تەمای بێتو سوور بێت لەسەری.

تاكەكان بەچی جۆرێك ئەركە حكومەتییەكان لە ئەستۆ دەگرن

لە كاتێكدا لە روانگەی شەریعەتەوە داواكردنی لە ئەستۆگرتنی كاروبارە گشتییەكان نارەواو نادروست بێت، بەخشینی ئەركە حكومەتییەكان بەتاكەكان بەچی جۆرێك دەبێت؟

لێرەدایە كە ئەركی سەرۆكی حكومەتو سەرجەمی كاربەدەستەكانی روون دەبێتەوە و لەسەریان پێویستە لە كاروبارە حكومەتییەكاندا چاكترو شایستەتر دابنێن، نارەوایە بە هەندێ بیانوی وەك خزمایەتی و دۆستایەتیو هاندەرە حزبیەكان یان هەر شتێكی تر لەم بارەوە كە پەیوەندی بە تاكی لێوەشاوەترو چاكترەوە نییە لەو شتانەدا كە پێویستە سەرپەرشتی كاروبارەكان بەسەر چاكتردا تێپەڕنو غەیری ئەو دابنێت، پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: (**من ولي من امر المسلمين شيئا فولي رجلا وهو يجد من هو اصلح منه**

---

١) تیسیر الوصول، ج١، ص١٨.

فقد خان الله ورسوله).[١] واتە: هەر کەسێك هەندێك لە کاروباری موسڵمانان درایە دەستی یەکێکی کردە کاربەدەست، کە دەیتوانی لەو شایستە تر بکات بۆ موسڵمانان، ئەوا بە راستی خیانەتی کردووە لە خواو پێغەمبەرەکەی.

هەر کاتێك سەرۆکی حکومەت یان سەرجەمی لێپرسراوان کەسێك بۆ ئەرکێکی دیاری کراو پەیدا نەکەن کە شیاوو شایەنی بێت، لەم جۆرە کاتانەدا پێویستە کەسێك هەڵبژێرن کە شایەنترە و بەناوی شایستەترینی تاکە ئامادەبووەکانەوە بۆ هەریەك لە ئەرکە حکومییەکان تاکێك دابنێن، بەتایبەتی گرنگ ئەوەیە کە تەواوی هەوڵەکانی خۆی بخاتە گەڕ لە پێناو ئەنجامدانی ئەم ئەرکە گرنگەدا، کە ئەمەش لە سنووری توانادایە وەك چۆن خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿فَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ مَا ٱسۡتَطَعۡتُمۡ﴾ (**التغابن**: ١٦) واتە: تا دەتوانن لە خوا بترسن.

پێودانگی چاکتر، شایستەیی، لە پێناو بەڕێوەبردنی کاروبارە گشتییەکاندا

لێرەدا کاتێك سەرۆکی حکومەتو کاربەدەستان پابەندن بە هەڵبژاردنی چاکترین تاکی ئامادەوە لە پیناو بەڕێوەبردنی ئەرکێکدا کە دەیخەنە ژێر دەستییەوە، لە ئەنجامدانی ئەم کارەدا ئازادن، پێویستە بزانن پێوەری دیاری کردنی شایستەیی تاکەکان بریتییە لە تواناو سپاردەپارێزی (ئەمانەتداری)، خوای گەورە لە قورئانی پیرۆزدا دەفەرموێت: ﴿إِنَّ خَيۡرَ مَنِ ٱسۡتَـٔۡجَرۡتَ ٱلۡقَوِيُّ ٱلۡأَمِينُ ٢٦﴾ (**القصص**: ٢٦). واتە: ئەو باشترین کەسێکە کە بەکاری بگریت، چونکە هەم بە توانایەو هەم دەستپاکو کار دروستە.

(**القوة**)یش بوونی ئەو شایستەییو توانایەیە لە پێناو بەجێهێنانی کاروبارە پەیوەنددارەکان بە ئەرکە حکومەتییەکانەوە کە پەیوەستە بە جۆری ئەو جیاوازییەوە کە لە تواناکاندا هەیە، ئامانەتداریش پەیوەندی بە بەڕێوەبردنی کاروبارەکانەوە هەیە بە پێی بڕیارە شەرعییەکانو واتای ترسانە لە خوای گەورە و ئەو چاودێرە بەسەریەوە، نەوەك ترسان لە خەڵکیو بەرجەستەکردنی رەزامەندییان.

١) السياسة الشرعية، ابن تيمية، ص٤.

سەرپەرشتی کردنی کاروبارە گشتییەکان لە سەردەمی ئێستادا

ئەگەر لە روانگەی شەریعەتەوە داواکردنی ئەرکی حکومەتی نادروست بێت، لە لایەن خاوەن فەرمانەکانیشەوە ئازادی کارکردن هەبێت لە پێناو هەڵبژاردنی تاکی شایستە بۆ ئەرکە گشتییەکان، ئەوا لە سەردەمی ئێستەدا بە جۆرێك ئەتوانرێ ئەم دەستورە پیادە بکرێت؟

لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا پێویستە بوترێت ئەرکە گرنگە حکومییەکان وەك: وەزارەت، فەرماندەیی سوپا، سەرۆکایەتی رێکخراوە بەڕێوەبەرایەتییەکان، پێویست دەکات کە سەرۆکی حکومەت کۆمەڵە تاکێکی شایستە لە جێگەیاندا دابنێت و لەم وێنەدا دەستووری پێشووی شەرعی پێوەری شایستە تر پیادە بکات.

لە تایبەتمەندی ئەرکەکانی تردا باوەڕ ناکرێ کە لێپرسراوان لە ریگەی هەڵبژاردنی راستەوخۆوە تاکی لە ئەستۆگری شایستەتر بەدەست بێنن، بەڵکو ئەوەی جێگەی پەسەندە ئەوەیە کە چەند دەستوورێك (**ضوابط**)ێك لەو پێناوەدا لەبەرچاو بگرن کە مەرجەکانی قبوڵکردنی ئەرکە حکومەتییەکان و لایەنی کەم مەرجی (بەس بوون کیفایەت)ی تیادا بەند بکرێت و رێگە بەداواکاران بدرێت کە پێشنیازەکانی خۆیان پیشان بدەن، وە ئەرکی لێپرسراوەکانە کە لە بارەی پێشنیارەکانیانەوە بەو جۆرەی پێویست دەکات لە (بەس بوونو کیفایەتو ئامانەتداری) لە دیدگایەکی کراوەوە دوور لە تەسك بینی و بێ کارتێکردنی میانەکاری یا خزمایەتی یا هاندەرە حزبییەکان لێکۆڵینەوە ئەنجام بدەنو هەرکەسێك شیاو بوو خاوەنی زۆرترین مەرج بوو دایبنێن. با لە پێچەوانەکانی خۆشیان بن، وە ئەگەر خاوەنی ئەو مەرجانە نەبوون داخوازییەکەی پەسەند نەکەن با دۆستو خۆشەویستی خۆشیان بن.

ئەو هێزو دەسەڵاتەی کە لە ژێر دەستی سەرۆکی حکومەتو سەرجەم کارمەندانیدایە لە راستیدا جۆرێکە لە سپاردە (ئەمانەت) پێویستە لەسەریان لە رێگەی رەزامەندی خوای گەورەدا بەکاری بێنن، رەزامەندی خوای گەورەش کاتێك دێتە دی کە بە پێی پێوانە شەرعییەکان هەڵبژێرێ، نەوەك لێپرسراوییەکان ببەخشن بە نزیکەکانی خۆیانو تاکە

شايستەو شارەزاكانيش بێ بەش بكرێن كە ئەمەش خيانەت كردنە لە ئەمانەتو بەفيڕۆدانو گوێ پێ نەدانێتی.

پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: (**اذا ضيعت الامانة فانتظر الساعة، قيل وكيف اضاعتها؟ قال: اذا وسد الامر الى غير اهله**).[1] واتە: هەركات سپاردە پشت گوێ خراو بەفيڕۆ درا چاوەڕێی قيامەت بن، وتيان پشتگوێخستنی چۆن چۆنە؟ فەرمووی: ئەگەر كاروبار درايە دەست كەسانێك شياوی نەبوون.

لێكۆڵينەوەی دووەم

مافە گشتييەكانی تاك

پێناسەی مافە گشتييەكان

مافە گشتييەكان، بريتين لەو مافە پێويستانەی كە مرۆڤ بە بەڵگەی ئەوەی تاكێكی كۆمەڵگايە و ناتوانێت لێيان بێ بەش بێتو لە پێناو پارێزگاری لە گيانو ماڵو ئازادييەكانيدا دانراون.[2]

مافناسان ئەم مافانە دابەش دەكەن بەسەر دوو بەشی گرنگدا:

يەكەم: يەكسانی.

دووەم: ئازادی.

يەكسانی بەسەر هەموو جۆرە جياوازەكانيدا دابەش دەكرێت لەوانە يەكسانی لەبەرامبەر ياساداو يەكسانی لەبەرامبەر دادوەريدا (قەزاوەت).

هەروەها ئازاديش بەسەر چەندەها جۆردا دابەش دەكرێت لەوانە:

ئازادييە كەسايەتييەكان، مافی موڵكداری، رێزی نيشتەجێی، ئازادی بيروباوەڕو پەرستش، ئازادی راو فێربوونو.. هتد.[3]

---

١) تيسير الوصول، ج١، ص٣٢.

٢) أصول القانون، سنهوري، ص٢٦٨.

١) الديمقراطية الاسلامية، دكتور عثمان خليل، ص٢٣.

چۆنیەتی لێکۆڵینەوە

لە لیکۆڵینەوەی مافە گشتییەکاندا لەشەریعەتی ئیسلامدا پەیڕەوی لە دابەشکردنی مافناسان دەکەین تا لە روانگەی ئەم مافانەوە تەرازووی بەهرەمەندی تاکەکان ببینین لە ژێر سایەی ئیسلامدا، لەسەر ئەم بنەمایە لێکۆڵینەوەکە بەسەر دوو بابەتدا دابەش دەکەین:

١ـ یەکسانی.

٢ـ ئازادییەکان.

بابەتی یەکەم: "یەکسانی"

جێگای یەکسانی لە شەریعەتی ئیسلامدا

یەکسانی لەشەریعەتی ئیسلامدا بنەمایەکی گرنگەو ئیسلام سەرجەمی تاکەکانی مرۆڤ لەم بنەمایەدا بەیەکسان دەزانێ‌و لە پێشترینیان لە بەرامبەر ئەوانی تردا لەسەر بنچینەی کاری چاکەو خێر کە ئەنجامی دەدەن، دەستنیشان دەکات، خوای گەورە لە قورئانی پیرۆزدا دەفەرموێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِنَّا خَلَقۡنَٰكُم مِّن ذَكَرٖ وَأُنثَىٰ وَجَعَلۡنَٰكُمۡ شُعُوبٗا وَقَبَآئِلَ لِتَعَارَفُوٓاْۚ إِنَّ أَكۡرَمَكُمۡ عِندَ ٱللَّهِ أَتۡقَىٰكُمۡۚ ﴾ (**الحجرات**: ١٣). واتە: ئەی خەلکینە بێگومان ئێمە ئێوەمان لە نێرو مێیەك دروست کردووەو کردوومانن بە چەندەها گەل‌و تیرەو هۆزی جۆربەجۆر، تا یەکتری بناسن‌و پەیوەندیتان خۆش بێت بە یەکەوە، بەراستی بەڕێزترینتان لای خوا لە خواترسترینتانە.

بەم پێیە مرۆڤەکان لە یەك تاکە بنچینەوە پێکهاتووە و نەکراون بە نەتەوەو هۆزی جۆربەجۆر تەنها لەبەر ناسینی یەکتر نەبێت و هاوکاری و یارمەتیدانی یەکتری لەژێر سایەی ناسینی نەێت، نەك بۆ ئەوەی شانازی بە رەچەڵەك‌و نەژادی خۆیانەوە بکەن‌و لەی ئەنجامی ئەم شانازی کردنەدا دووچاری سەرکەشی‌و ستەم‌و نارەوایی ببن‌و دەست بکەن بە خۆ بەرزکردنەوە لەسەر بنەڕتی نەژادو رەچەڵەك و هۆز.

بەم بەڵگەیە ئیسلام ویستوویەتی کە تیرەگەرایی نەفامی و شانازی کردن بە رەگەزو رەنگەوە ریشەکێش بکات‌و تەرازوو و پێداونگی بەرزتری لە نێوان مرۆڤەکاندا جێگیر کردووە لەسەر

بنەمای بەرجەستەکردنی رەوشتی جوانو بەجیهێنانی کردەوەی چاکەو ئەو شتانەی لە چەمکی لەخواترسان دایە کە لە دەروونو رۆحیاندا جێگیرە.

بنەمای یەکسانی لەشەریعەتدا رەگو ریشەیەکی قوولّی هەیەو رەواڵەتەکەی لە زۆرێك لە بڕیارە شەرعییەکانو بنەماکاندا دەتوانرێت بەرجەستە بکرێت، کە لە نێوانیاندا دوو بابەت شیی دەکەینەوە:

١ـ یەکسانی لەبەرامبەر یاسادا

٢ـ یەکسانی لەبەرامبەر دادوەرییدا

ا ـ یەکسانی لەبەرامبەر یاسادا

یەکسانی لەبەردەم یاسادا یەکێکە لە رواڵەتە بنچینەیی یەکانی یەکسانی و ئەو شتەیە کە دادپەروەری ئیسلامی فەرمانی پێ دەکات.

بەم پێیە یاسا لەسەر هەموان پیادە دەکرێت بەبێ ئەوەی بە هۆکاری نەتەوایەتی، رەنگ، پلەوپایە، سامان، خزمایەتی، خۆشەویستیو تەنانەت بیروباوەڕو[1] جۆرەها بابەتی تر کە فاکتەری دروستکردنی جیاوازین لە نێوان مرۆڤەکاندا، لە پێشتر (امتیاز) لەبەرچاو بگیرێت.

لە فەرموودەیەکی صەحیح دا هاتووە: (**إنما اهلك الذين من قبلكم انهم كانوا إذا سرق فيهم الشريف تركوه، وإذا سرق فيهم الضعيف إقاموا عليه الحد، وإيم الله لو أن فاطمة بنت محمد سرقت لقطعت يدها**).[2] واتە: بەراستی گەلانی پێش ئێوە کە لەناوچوون بە هۆی ئەوەوە بوو کە ئەگەر گەورەو ناودارێك لە ناویاندا دزی بکردایە، ئازادیان دەکردو وازیان لێ دەهینا، بەڵام ئەگەر لاوازو بێ کەسێك لەناویاندا دزی بکردایە تۆڵەیان لێ دەسەندەوە، سوێند بە خوا ئەگەر فاتیمەی کچی موحەممەد دزی بکردایە دەستیم دەبڕی.

١) بۆ زیاتر تێگەیشتن سەیری: (أحكام الذميين والمستأمنين في دار الاسلام) بکە کە کتێبێکی ترە لە کتێبەکانی دانەر.

٢) تیسیر الوصول، ج٢، ص١٤.

گرنگی یەكسانی لە بەرامبەر یاسادا

پیادەكردنی ئەم یەكسانییە هۆكاری ڕەزامەندی و دڵنیایی هاووڵاتیانە لە پێناو دەست گەیشتن بە مافەكانیانو فاكتەری دروست بوونی هەستی پێویستی مانەوەو دامەزراوی حكومەتەكەیانە، لەم ڕووەوەیە كە لە پێناو پاراستنی و بەردەوامبوونیدا، پاسەوانی و بەرگری لێ دەكەن.

بەڵام هەركات ئەم یەكسانیە لەبەرچاو نەگیرێ و یاسا تەنیا بەسەر لاوازەكاندا پیادە بكرێو بەسەر بەهێزەكاندا هیچ، هەروەها بەسەر گومناوەكاندا پیادە بكرێتو بەسەر ناودارەكاندا پیادەنەكرێت، لەم كاتەدا خەڵكی هەست بە نائومێدی دەكەن و پەیوەندییان بە حكومەتەوە سست دەبێتو لە ئەنجامدا بوونو نەبوونی حكومەت لەلایان یەكسان دەبێتو ستەمو ناڕەوایی كۆمەڵگا داگیر دەكات، چونكە ماف موڵكی دەسەڵاتدارانو بەهێزەكانە، نەك موڵكی خاوەنەكانیان، وە وشەی كۆتایی (كۆتا وشە) دەسەلات دەری دەكات، نەك یاسا، لەبەرئەوە هەركاتێك حكومەت دووچاری ئەم جۆرە بارە بوو پایەداری و دامەزراوی نامێنێتو لەم ڕووەیشەوەیە كە دەڵێن: **(تبقى الدولة العادلة وان كانت كافرة، وتنفى الدولة الظالمة ولو كانت مسلمة)**. واتە: حكومەتی دادپەروەر بەپایەداری دەمێنێتەوە گەرچی حكومەتی بێ باوەڕیش بێت، وە حكومەتی ستەمكار لەناو دەچێت ئەگەرچی حكومەتی ئیسلامیش بێت.

لە نمونەكانی یەكسانی

لە نمونەكانی پیادەكردنی بنەمای یەكسانی لەبەرامبەر قانوندا ئەتوانرێت ئەم نموونەیە باس بكرێت، عەمری كوڕی عاص ـ فەرمان ڕەوای میسر ـ لە سەردەمی خەلافەتی عومەری كوڕی خەتتابدا (ﷺ) كوڕەكەی زللەیەكی كێشا بە یەكێك لە قیبتییەكاندا، لە كاتێكدا لە پێشبڕكێی ئەسپ سواریدا پێشی كەوتبوو، ئەویش لەلای عومەر كوڕی خەتتاب (ﷺ) شكاتی كرد، خەلیفەش نوێنەرێكی نارد بە دوای عەمری كوڕی عاص و كوڕەكەیدا، كاتێك گەیشتنە لای فەرمووی ئایا ئەمە لە تۆی داوە؟ وتی: بەڵێ، فەرمووی: لێیدە، پیاوەكە

دەستی کرد بە لێدانی تا کاتێك دڵی ئارام بوو، عومەر پێی فەرمووو: (زد ابن الاكرمين) زیاتر لەم کوڕی گەورەو ڕێزلێگیراوانە بدە، پاشان رووی کردە عەمری کوڕی عاصو فەرمووی: (**منذ كم يا عمرو تعبدتم الناس وقد ولدتهم أمهاتهم أحرارا**).[1] واتە: ئەی عەمر لە کەیەوە خەڵکیتان کردووە بە کۆیلەی خۆتان کە لە کاتێکدا بە ئازادی لە دایك بوون.

٢ـ یەکسانی لەبەرامبەر دادوەریدا (قەزاوەت)

سەرجەمی هاووڵاتیانی حکومەتی ئیسلامی یەکسانن لەبەردەم دادوەریی دادگادا لەم روانگەیەوەیە کە هەموان سەرپەرشتی ئەویان پەسەندکردووەو لە پەیامەکانی بەجێهێناندا، لەبەرزکردنەوەی ناکۆکیداو جێبەجێ کردنی دەقەکانو بەجێهێنانی بڕیارەکانداو پێویستی بەجێهێنانی دادپەروەری لە نێوان دوو لایەنی دژبەیەکدا هیچ جۆرە جیاوازیەك لە نێوان تاکێكو یەکێکی تردا نییە تەنانەت دوژمنانیش لە ژێر سایەی دادپەوەریی لە دادوەریو یەکسانی دا دەگەن بە سەرفرازی.

خوای گەورە لەم بارەیەوە دەفەرموێت: ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُونُواْ قَوَّٰمِينَ لِلَّهِ شُهَدَآءَ بِٱلْقِسْطِ ۖ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَـَٔانُ قَوْمٍ عَلَىٰٓ أَلَّا تَعْدِلُواْ ۚ ٱعْدِلُواْ هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ ۖ ﴾ (**المائدة**: ٨) واتە: ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە بە چاکی هەستن بە ئەنجامدانی شایەتی دادپەروەرانە لەبەر خوا، رقو دوژمنایەتی هیچ کەسو هیچ لایەك هەڵتان نەنێت کە لە دادپەروەری لادەن، دادپەروەر بن، ئەوا نزیکترە لە تەقواو خواناسینەوە.

هەروەها دەفەرموێت: ﴿وَإِذَا حَكَمْتُم بَيْنَ ٱلنَّاسِ أَن تَحْكُمُواْ﴾ (**النساء**: ٥٨). واتە: ئەگەر دادوەریتان کرد لە نێوان خەڵکیدا ئەوا دادپەروەرانە دادوەری بکەن.

یەکسانی لەبەرامبەر دادوەریدا تا ئەو شوێنەیە کە لە کاتی دادوەریکردندا لە نێوان تاکەکاندا پێویستە سەیرکردنیشیان وەك یەك وابێت، لەو نامەدا کە عومەری کوڕی خەتتاب (ﷺ) بۆ ئەبوموسای ئەشعەری دەنووسێ هاتووە: (**اس الناس في مجلسك وفي وجهك**

١) التشريع الاسلامي، خواصه ومراحله، محمد أبي زهرة.

وقضائك حتى لا يطمع شريف في حيفك، ولا ييأس ضعيف من عدلك).[1] واتە: لە دانیشتنتا و لەسەیرکردنتاو لە حوکم کردنتا بە جۆرێ لەگەڵ خەڵکیدا بجولێرەوە تا ئەوەی بەدەسەڵاتە چاو نەبڕێتە ستەمتو ئەوەش لاوازو بێ دەسەڵاتە بێ ئومێد نەبێت لە دادپەروەریت.

بابەتی دووەم

ئازادیە کەسایەتیەکان

یەکەم: ئازادیە تاکە کەسیەکان

پێناسەکەی:

ئازادیە تاکە کەسییەکان لە لای مافناسان بەم جۆرە پێناسە دەکرێت کە تاك ئازادی هاتنو رۆشتنی هەبێت، لە هەموو جۆرە لەسنوور دەرچوونێك پارێزراو بێتو هیچ کەسێك جگە لە داوای یاسایی مۆڵەتی دەستگیرکردنی، تۆڵە لێ سەندنەوەی یان زیندانی کردنی نەبێت، هەروەها ئازاد بێت لە چوونە دەرەوە لە سنووری قەڵەمڕەوی حکومەتو گەڕانەوەی.[2]

ئازادیە تاکە کەسیەکان لە دەقی شەرعی دا:

ئازادیە تاکە کەسییەکان بەو واتایەی کە مافناسان نیشانی دەدەن، هەروەها تا فراوانتریش لەوە، لە حکومەتی ئیسلامیدا لە پێناو تاکدا لەبەرچاو گیراوە، تێپەڕینی و سنوورترازاندنی بەستەم لەقەڵەم دەدرێت، کە ئیسلام ستەمکاریی بەشێوەیەکی رەها قەدەغە کردووە.

بە وردی لە جێبەجێ کردنی تۆڵە سەندنەوەکاندا و یاساکانی هێشتنەوەو بەرگرتنی ئیسلامی دەربارەی ئەوانەی سنووری ژیانو لاشەو ناموسی خەڵکی دەبەزێنن، پاراستنو پشتیوانی حکومەتی ئیسلامی لە تاك لە بەرانبەر سنوورشکاندنی ژیانو لاشەو ناموس روونتر دەبێتەوە.[3]

---

١) اعلام الموقعين، ج١، ص٧٢.

٢) القانون الدولي الخاص المصري، دكتور عزالدين عبدالله، ج١، ص٢٨٧.

١) بۆ زیاتر تێگەیشتن لەم بابەتە دەتوانیت سەیری (المدخل لدراسة الشريعة الاسلامية) بکەیت.

تاك و حكومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

ئەم تۆڵەو سزایانە کە بۆ سنووربەزێنان لەبەرچاو گیراوە بەشك‌و گومان لەسەر مرۆڤ پیادە ناکرێت، چونکە لە بنەڕەتدا بێبەشبوونی مرۆڤە لە تاوان **(برائة الذمة)** لەبەرئەوە سزادان و تۆڵە لێکردنەوە ناڕەوایە مەگەر تاوانەکەی بسەلمێنرێت، ئەوەیش بەو پێوەرو ئەندازەیە دەبێت کە یاسای ئیسلام ئاماژەی پێکردووە.

هەروەها تۆڵەو سزای تاکێکی تاوانبار ناگوێزرێتەوە سەر تاکێکی تر کە بەشداریی تیادا نەکردووە. خوای گەورە دەفەرموویێت: ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ﴾ (**الاسراء**: ١٥). واتە: هیچ کەسێك گوناهو تاوانی کەسێکی تر هەڵناگرێت.

قورئانی پیرۆز ئازادی تاکی لە ڕۆشتندا لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر حەڵاڵ کردووەو بە مەبەستی ئامۆژگاری و پەندوەرگرتن و بەدەستهێنانی سامان خەڵکی بۆ بانگهێشت دەکات، خوای گەورە دەفەرمویێت: ﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ﴾ (**یوسف**: ١٠٩). واتە: ئایا گەشت‌و گەڕان ناکەن بەسەر زەویدا تا بزانن سەرئەنجامی ئەوانەی پێش ئەمان چۆن بووە.

هەروەها دەفەرمویێت: ﴿فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِن رِّزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ﴾ (**الملك**: ١٥). واتە: بگەڕێن بە هەموو گۆشەو کەنارێکیدا، لەو رزق‌و رۆزییەش بخۆن کە پێشکەشتان دەکات، دڵنیاش بن کە سەرئەنجام گەڕانەوەتان هەر بۆ لای ئەوە.

هەر شتێك خوای گەورە حەڵاڵی کردبێت حکومەتی ئیسلامیش بە حەڵاڵی دەزانێت، بەم پێیە گەشت‌و گەڕان بۆ تاك تیایدا ئازادە، مەگەر پێویستییەك دروست ببێت بخوازێت کە ئەو مافە لە هەندێك تاك بگیرێتەوە، وەك چۆن عومەری کوڕی خەتتاب (رضي الله عنه) رێگەی لە ژمارەیەك لە هاوەڵە پایەبڵندەکان گرت لە چوونە دەرەوەیان لە مەدینە تا بتوانێت سوود لە بۆچوونو راوێژیان وەربگرێت.

پارێزگاری كردنی ڕێزو سەربەرزی تاك لە لایەن حكومەتەوە

پاراستنی تاك لە لایەن حكومەتەوە سنووردار نییە تەنیا بە پاسەوانی كردنی ژیانو لاشەو ناموسییەوە لەبەرامبەر سنوورشكێنەندا، بەڵكو پەراوێزەكەی پاراستنی ڕێزو سەربەرزییەكەشی لە خۆدەگرێت لە بەرامبەر هەموو جۆرە سووك ژماردنو زەلیل كردنێكدا. لەبەرئەوە حكومەت تاك بەبێ ڕێز دانانیو مۆڵەتی بێڕێزكردنو بەكەمگرتنی بەكەس نادات، چونكە كەسایەتی موسڵمان پێویستە سەربەرزو بەرێز بێت.

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿ وَلِلَّهِ ٱلْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِۦ وَلِلْمُؤْمِنِينَ ﴾ (**المنافقون**: ٨). واتە: سەربەرزیو پایەداری هەر شایستەی خواو پێغەمبەرو باوەڕدارانە.

هیچ سوودێك لە لاوازكردنو زەلیلكردنی تاكدا نییە، هیچ كەس شایەنی هەڵگرتنی پەیامی ئیسلامی نییە جگە لە تاكێكی ئازادیخوازی خاوەن ڕێزو گەورەیی، لەبەرئەوە حكوومەتی ئیسلامی هەموو واتاكانی سەربەرزی، بەو شێوەیەی كە خوای گەورە دەیەوێت لە دەروونی موسڵماناندا پەروەردە دەكاتو بەر لە هەموو ئەو شتانە دەگرێت كە لەكەداری دەكات، یان دژایەتی لەگەڵ دەكات.

پێشەوا عومەری كوڕی خەتتاب (ﷺ) بەم شێوەیە بە كاربەدەستانی خۆی دەفەرمووێت: (**لا تضربوا المسلمين فتذلوهم**) واتە: (لە موسڵمانان مەدەن كە ببێتە هۆی زەلیلیو سەركزییان). هەروەها فەرمانی پێدەكردن لە كاتی حەجدا ئامادە بن، كاتێك كۆدەبوونەوە لەناو خەڵكەكەدا وتاری دەداو پێی دەفەرموون: (**یاأیها الناس اني لم ابعث عمالي عليكم ليصيبوا من ابشاركم ولا من اموالكم، انما بعثتم ليحجزوا بينكم وليقسموا فيئكم بينكم، فمن فعل به غير ذلك فليقم**).[1] واتە: ئەی خەڵكینە كارگوزارو فەرمانبەرەكانم بۆ ئەوە نەناردووە بۆ لاتان كە تووشی ئێشو ئازارتان بكەنو خۆیان بكەن بە خاوەن ماڵ و سامانتان، بەڵكو ناردوومن بۆ ئەوەی كە دادپەروەربن لە نێوانتانداو غەنیمەو دەسهاتەكان بەڕێكی دابەش بكەن بەسەرتاندا، هەركەسێكتان بەو جۆرە نەجولایەوە لەبەرامبەریدا بوەستێ.

١) طبقات ابن سعد، ج٣، ص١٩٣.

تاك و حكومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

ئەگەر حكومەتیش لە ئەركەكانیدا لەبەرامبەر پاراستنی رێزو سەربەرزی تاكدا، كەمو كورتی بنوێنێ، روونە كەسایەتی موسڵمان سەر بۆ هیچ جۆرە بە بەندەكردنو زەلیل كردنێك دانانەوێت، چونكە بیروباوەڕەكەی لە هەموو جۆرە سەر كزیو سەرنەوینێك دەیگێڕێتەوەو هەر ئەم بیروباوەڕەیە كە بەستوویەتییەوە بە خوای گەورەوە، هیچ كەسێك ئەوەندە بە گەورە نابینێت لێی بترسێتو لە بەرامبەریدا سەر نەوی بكات، جگە لە پەروەردگار كەسێكی تر بە شایستەی پەرستن نازانێت.

لەبەردەم خوادا هەموویان بەندەن و پێویستیان بە ویستی خوای گەورەیە، شایەنی ئەوەنین كەسێك لە پێناویاندا سەركز بكاتو لێیان بترسێ، چونكە موسڵمان كاری خۆی بە خوای گەورە سپاردووەو پەرستشیشی بە دڵسۆزی بۆ ئەو داناوە، رەوا نییە كە بۆ غەیری ئەو كرنووش بەرێتو بەندەیی بۆ بكات.

وە ئەوەش كە لەسەر حكومەتی ئیسلامی پێویست دەبێت ئەوەیە كە تاك هاوڕێك بە بیروباوەڕە ئیسلامییەكەی ژیان بەرێتە سەرو بەردەوامی بە ژیان بدات، وە بیروباوەڕی ئیسلامیش داخوازی ئەوە دەكات موسڵمان ئابڕومەندو سەربەرز بێت، نەك سەركزو زەلیل، وە حكومەت پێویستە كۆشش بكات لە پێناو پاراستنی رێزو سەربەرزی تاكدا.

ئازادییە تاكە كەسییەكان بۆ غەیری موسڵمان

ئازادییە تاكە كەسییەكان بۆ غەیری موسڵمانانیش لەبەرچاو گیراوە، یاساناسەكان بەهەمان شێوە لەمبارەوە یاسایەكیان روونكردووەتەوە **(لهم مالنا وعليهم ما علينا)** هەرچییەك بۆ ئێمە هەیە بۆ ئەوانیش هەیە، هەرچییەك لەسەر ئێمەیە لەسەر ئەوانیشە.

وە بەهەمان شێوە ئیمامی عەلی (ﷺ) دەفەرموێت: **(انما بذلوا الجزية لتكون اموالهم كاموالنا ودماءهم كدمائنا).**(١) واتە: ئەوان لەبەرئەوە جزیەیان داوە تا ماڵو سامانیان وەك ماڵو سامانی ئێمەی لێ بێتو خوێنیشیان وەك خوێنی ئێمە لێ بێت.

---

١)الطاساني، ج٧، ص١١١. المغني، ج٨، ص٤٤٥.

لە راستیدا غەیرە موسڵمان لە سایەی چاودێری شەریعەتو پارێزگاری حكومەتدا لە دادپەروەرییەكی گەورەدا بەشدارە، لە فەرموودەیەكدا پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: (**من آذي ذميا فنا خصمه، ومن كنت خصمه خصمته يوم القيامة**).[١] واتە: هەركەسێك زمییەك (ئەو غەیرە موسڵمانانەی لەناو دەوڵەتی ئیسلامیدایە) ئازار بدات ئەوا من دوژمنی ئەوم، هەركەسێك من دوژمنی بم، لە رۆژی دوایشدا هەر دوژمنیم.

لەبەر رۆشنایی فەرموودەكەی پێغەمبەردا ﷺ بەرامبەر بە غەیرە موسڵمانان، چەندەها وتەی ئاشكرا لە یاساناسەكانەوە هاتووە دەربارەی پێویست بوونی پارێزگاری كردنیانو رێزگرتن لە كێشەكانیان.

یەكێك لە یاساناسەكان كەناوی (قرافی)یە دەڵێت: "ئەگەر كەسێك زمی بێت، جەنگ كاران بە نیازی ئەوەوە هاتنە ناو خاكی ئێمەوە، پێویستە بە چەك، هەتا بە ئێسكو پروسكی ئاژەڵان بچینە دەرەوە بۆ جەنگان لەگەڵیانداو لە پێناو پاراستنیدا خۆمان بەخت بكەین، بۆ پاراستنو پارێزگاری كردن لە ئەو كەسەی كە لە ئەستۆی خواو پێغەمبەر ﷺ دایە، بە پێچەوانەشەوە تەسلیم كردنیان بە دوژمن بایەخ نەدان و فەرامۆشكردنی پەیمانو بەڵێنە دەربارەی زمیەكان".[٢]

دووەم: ئازادی بیروباوەڕو پەرستش

لا اكراه في الدين (زۆركردن لە پەسەندكردنی دیندا نییە)

ئیسلام زۆر لە مرۆڤ ناكات بۆ گۆڕینی بیروباوەڕی خۆیو ملكەچ كردن بۆ ئیسلام، هەرچەندە مرۆڤی بۆ بانگهێشت دەكات، بەڵام ئەم بانگهێشتە بە واتای بەزۆر پێ پەسەندكردنی نییە، بەڵكو بانگەواز بۆ ئیسلام شتێكەو زۆرەملێ كردن بۆی شتێكی ترە، بابەتی یەكەم رەوایە، بەڵام بابەتی دووەم قەدەغەیەو ناڕەوایە.

١) الجامع الصغير، السيوطي، ج٢، ص٤٧٣.

٢) الفروق، قرافي، ج٢، ص١٣.

خوای گەورە لە بارەی بانگەوازکردن بەرەو ئیسلام دەفەرمویت: ﴿ ٱدۡعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِٱلۡحِكۡمَةِ وَٱلۡمَوۡعِظَةِ ٱلۡحَسَنَةِۖ وَجَٰدِلۡهُم بِٱلَّتِي هِيَ أَحۡسَنُۚ ﴾ (النحل: ١٢٥). واتە: بانگەواز بکە بۆ لای ڕێبازی پەروەردگارت بە حیکمەت و دانایی‌و ئامۆژگاری جوان‌و گفتوگۆ بە جوانترین شێوە.

لەبارەی زۆرلێکردن و بەسەردا دابڕین بەم شێوەیە دەفەرمویت: ﴿ لَآ إِكۡرَاهَ فِي ٱلدِّينِۖ قَد تَّبَيَّنَ ٱلرُّشۡدُ مِنَ ٱلۡغَيِّۚ ﴾ (البقرة: ٢٥٦) واتە: بەهیچ جۆرێك زۆر کردن نییە لە وەرگرتن‌و پەسەندکردنی بیروباوەڕی ئیسلامیدا، چونکە بە ڕاستی ڕێگای چاك‌و دروست روون بۆتەوەو جیابۆتەوە لە گومڕایی.

یەکێك لەو یاسایانەی کە لە شەریعەتی ئیسلام دا دانراوە ئەوەیە کە (نترککم وما یدینون) وازدەهێنین لە خۆتان‌و لەوەی دەیپەرستن.

لەبەرئەوە حکومەتی ئیسلامی ڕەخنە لە غەیرە موسڵمانان ناگرێت لەسەر بیروباوەڕو پەرستنیان، لە نامەیەکدا کە پێغەمبەر ﷺ بۆ دانیشتوانی نەجرانی نوسی، هاتووە: **(ولنجران وحاشيتها جوار الله وذمة محمد النبـي، رسول الله على اموالهم وملتهم وبيعهم وكل ما تحت ايديهم).**[1] واتە: دانیشتوانی نەجران و دەوروبەری لەبواری ماڵ‌و سامان، دین، کڕین‌و فرۆشتن، هەموو ئەو شتانەی لەژێر دەستیاندایە، لە پەنای خواو ئەستۆی موحەممەدی پێغەمبەریدان ﷺ.

تا ئێستەش چەندەها کەنیسەو کڵێسا لەوڵاتە ئیسلامیەکاندا ماونەتەوە، کە لە سەردەمە جۆربەجۆرەکانی حکومەتی ئیسلامیدا نە لە لایەن موسڵمانانەوەو نە لە لایەن حکومەتەوە زەرەریان پێ نەگەیەنراوە، بەڵکو حکومەت پارێزگاری لێکردوون‌و ڕێوشوێنی ئەنجامدانی پەرستشی تیایاندا بەدی هێناوە بۆ پەیڕەوانی.

---

١) الخراج، ابي يوسف، ص٩١.

ئازادی بیروباوەڕ لە ئاستی بڵندیدا

ئازادی بیروباوەڕ لە فیقهی ئیسلامیدا لە ئاستێكدایە كە باوەڕ ناكرێت هیچ یاساو بەرنامەیەكی تر بەو ئاستە گەشتبێت، پێشەوا شافیعی لەبارەی موسڵمان بوونی یەكێك لە هەردوو هاوسەری غەیرە موسڵمان (ژنو پیاو)ەوە پێشنیازو دەرخستنی موسڵمان بوون لەسەر ئەوی تریان ناكات، بە پێچەوانەی (حەنەفییەكان)ەوە، كە ئەوان لە پێناو تەواوكردنی بەڵگەدا پێیان وایە پێویستە كە دووەمیش موسڵمان بێت.

لەسەر وتەی پێشەوا شافیعی **(ان في هذا العرض تعرضا لهم وقد ضمنا بعقد الذمة الا نتعرض لهم).**[1] واتە: ئێمە لەبارەی ئەم پێشنیارەوە پێچەوانەی ئەوانین (حەنەفیەكان) كە لە كاتێكدا پابەندبووین بە پەیمانی زمیەكانەوە كە پێچەوانەیان نەبین.

بەبۆچوونی پێشەوا شافیعی دابڕینی موسڵمان بوون لەسەر هاوسەری دووەم كە موسڵمان نەبووە، بە جۆرێك بەهێرش كردنە سەر و بە زۆر پێ پەسەندكردنی ئیسلام دەژمێرریۆو نارەوایە.

دەبینین كە ئازادی بیروباوەڕ لە فیقهی ئیسلامیدا جێگەو پلەیەكی بەرزی پێ دراوە.

تۆڵەسەندنەوە لە هەڵگەڕاوە (مرتد) پەیوەندی بە ئازادی بیروباوەڕەوە نییە

ئەوەی كە باسمانكرد نابێت تێكەڵی بكەین لەگەڵ تۆڵەكردنەوە لە هەڵگەڕاوەدا یان ئەو موسڵمانەی لە ئیسلام دەرچووە، چونكە ئەمە بابەتێكەو ئەویش كە لە بارەی ئازادی بیروباوەڕەوە وتمان بابەتێكی ترە.

موسڵمان بە بەڵگەی ئەوەی ئیسلامی پەسەند كردووە، پێویستە پابەند بێت بە بڕیارو یاساكانیەوەو هەركاتێك هەڵگەڕایەوە ئەوا پەیمانو پابەندێتی خۆی پچڕاندووەو خیانەتی لە حكومەت كردووە و بێ پەروا بووە بەرامبەری، لەبەرئەوە شایەنی سزایە.

---

١) شرح الكنز، زيلمي، ج١، ص١٧٤.

وەك بەو شێوەیەیشی لە مافەكاندا بەناوبانگە، هەركاتێك كەسێك ئەو شتە بزانێت، كە پێویستە پێیەوە پابەند بێت چاوپۆشی لێ بكاتو فەرامۆشی بكات، شایەنی سزایە.

سێیەم: رێزی ماڵو جێگەی نیشتەجێ بوون

لە حكومەتی ئیسلامیدا تاك خاوەنی رێزو شوێنی دانیشتنێتی و هیچ كەسێك بەبێ مۆڵەتو رەزامەندی خۆی بۆی نییە بێتە ماڵەكەیەوە، چونكە ماڵ جێگەی ئارامیو دانیشتنی خێزانە و جێگەی نهێنییەكانیانەو هەموو جۆرە دەستدرێژیی كردنەسەرێكی بە سنووربەزاندن لە بەرامبەر خودی ئەو كەسەدا دەژمێردرێتو نادروست و ناڕەوایە.

لە قورئانی پیرۆزدا دەقی روونو ئاشكرا دەربارەی قەدەغەكردنی چوونە ناو ماڵو جێگەی تاكەوە بەبێ مۆڵەتی خۆی هاتووە: ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَدْخُلُواْ بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّىٰ تَسْتَأْنِسُواْ وَتُسَلِّمُواْ عَلَىٰٓ أَهْلِهَا ۚ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿٢٧﴾ فَإِن لَّمْ تَجِدُواْ فِيهَآ أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّىٰ يُؤْذَنَ لَكُمْ ۖ وَإِن قِيلَ لَكُمُ ٱرْجِعُواْ فَٱرْجِعُواْ ۖ هُوَ أَزْكَىٰ لَكُمْ ۚ وَٱللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ ﴿٢٨﴾ ﴾ (النور: ٢٧-٢٨). واتە: ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە مەچنە هیچ ماڵێكی تر جگە لە ماڵەكانی خۆتان، هەتا مۆڵەت دەدرێنو (پاشان) سڵاو لە ماڵەكە بكەن، ئەوە چاكترە بۆتان بەو شێوەیە رەفتار بكەن، تاكو لە یادتان بێتو فەرامۆشی نەكەن، پاشان ئەگەر كەستان نەبینی، یان هەستتان كرد كە كەس لە ماڵ نییە مەچنە ژوورەوە هەتا مۆڵەت نەدرێن، ئەگەر پێتان وترا بگەڕێنەوە، بگەڕێنەوە ئەوە چاكترە بۆتان، وە (بزانن) خوای گەورە ئاگادارە بە كارو كردەوەكانتان.

چوارەم: ئازادی كار

سنووری ئازادی كار بۆ تاك

كاكردن لە شەریعەتی ئیسلامدا تا ئەو كاتەی حەڵاڵو رێگە پێ دراو بێت رێزی لێ گیراوە. پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: **(ما اكل ابن آدم طعاماً خيراً من عمل يده، وان نبـي الله داود كان ياكل من عمل يده)**. واتە: مرۆڤ هیچ خواردنێك ناخوات باشتر بێت لەوەی كە

بەدەستی خۆی پەیدای دەكات، پێغەمبەری خوا داود لە ئەنجامی كارو ئیشی دەستی خۆی دەخوارد.

بەم پێیە تاك لە حكومەتی ئیسلامیدا دەتوانێت ئەو كارانەی وەك: بازرگانی، پیشەسازیو كشتوكاڵ ئەنجام بدات بەو مەرجەی دوورەپەرێزی بكات لەوشتانەی كە شەریعەتی ئیسلام قەدەغەی كردوون وەك مامەڵەكردنی سو (ریبا)و لەو كارانەدا كە بە حەڵاڵ دانراون چاودێران بەها ئەخلاقیەكان بكات و بەهۆی ئەو كارانەوە هیچ زەرەرو زیانێك بە خەڵكی نەگەیەنێت، تا حكومەتی ئیسلامی ئەو كارانەی لێ قەدەغە بكات.

هەركاتێك تاك هەستێت بەئەنجامدانی ئیشو كارێكی حەڵاڵ، بەرهەمەكەی مافی تەواوی خۆیەتی، چونكە لە هەوڵو كۆششی خۆیەوە بەرهەمی هێناوە.

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ وَأَن لَّيۡسَ لِلۡإِنسَٰنِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ﴾ (النجم: ٣٩). واتە: بەراستی ئادەمیزاد خاوەنی هیچ شتێك نییە تەنها ئەوە نەبێت كە بۆی تێكۆشاوە.

حكومەت پێویستە بەر بگرێت لە بازرگانی كارمەندەكانی خۆی

رەوا نییە بۆ حكومەت كە كەسێك لا بدات لەسەر ئیشو كارێكی حەڵاڵ مەگەر بە بەڵگەیەكی شەرعی نەبێت، لەم رووەوەیە كە پێویستە بەربگرێت لە بازرگانی كردنو كۆكردنەوەی سەروەت لە لایەن كارمەندانەوە، تا بە هۆی هێزو دەسەڵاتیانەوە زیادەڕەوی نەكەن.

هەر لەسەر ئەم بەڵگەیە پێشەوا عومەری كوڕی خەتتاب ﷺ لێپرسینەوەی لەگەڵ والیەكانی خۆی دا دەكرد دەربارەی ئەو سەروەتو سامانەی لایان بووە.

هەر كاتێك یەكێك لەوانە بیوتایە، من بازرگانیم كردووەو سوودو قازانجم لێیەوە دەست كەوتووە، عومەر دەیفەرمو بەراستی ئێمە تۆمان بۆ بازرگانی كردن رەوانە نەكردبوو.[1]

---

١) ملامح الشرعي الاسلامي، مصطفى الزرقا.

مانگرتن و دەستكێشانەوە لە كار

هەر كاتێك تاكێك مافی ئەنجامدانی ئەو كارەی هەبێت كە خۆی حەزی لێ دەكات، مافی ئەوەیشی هەیە كە هەركات ویستی وازی لێ بهێنێت، بەڵام ئەم مافە بەو مەرجەیە كە زیان بە بەرژەوەندی گشتی نەگەیەنێت.

لەم رووەوە یاساناسەكان دەڵێن: (دروستە فەرمانڕەوا ئەو خاوەن پیشەو كارانەی كە واز لە كارەكانیان دەهێنن‌و خەڵكیش پێویستی بەو پیشەو ئیشانە هەیە، پابەند بكات بە كارەكانیانەوەو بە نرخی رۆژ موچەیان پێبدات).[١]

بەم پێیە لە حكومەتی ئیسلامیدا هیچ بەڵگەیەكی پەسەندكراو نییە بۆ دەستكێشانەوەو مانگرتنی گشتی لە كار لە لایەن كرێكارانەوە، چونكە ئەم مانگرتنە دەبێتە هۆی لە كارخستنی بەرهەمهێنان‌و زیانگەیاندن بە بەرژەوەندی گشتی، ئەگەر بوترێت ئەمە فاكتەرێكە بۆ خۆراستكردنەوەی خاوەن كارەكان‌و چاودێریكردنی ویژدان لە رووی رێككردنەوەو هاووەزنكردنی موچەوە بۆ كرێكاران، ئەم خێرخوازییە هیچ جێگەیەكی لە حكومەتی ئیسلامیی دا نییە، چونكە ئەركی حكومەتە تا دادپەروەری پیادە بكات، وە یەكێك لە ئامانجەكانی دادپەروەری ئەوەیە كە ئەو كرێكارانەی لە دەزگا حكومییەكاندا كار دەكەن موچەیەكی دەداپەروەرانە وەربگرن، ئەگەر لەلای هاونیشتمانییەكانیشیان خەریكی ئیش كردنن پێویستە كرێیەكی تەواویان پێبدرێت، ئەگەر سەرپێچی بكرێت لە پێدانی ئەو جۆرە موچەیەدا ئەوا حكومەتی ئیسلامی لە پێناو پیادەكردنی دادپەروەریدا دێتە ناوەوە، لێرەشدا نە كرێكار زیان دەكات‌و نە خاوەن كار، لە ئەنجامی كاروبارە كۆمەڵێیەكاندا لە وەستان‌و كێشە رزگاری دەبێ‌و دادەمەزرێت.

---

١) الطرق الحكمة، ابن القيم، ص١٤.

پێنجەم: ئازادی خاوەندارێتی

شەرع دانی بە مافی موڵکایەتیدا ناوە

شەریعەتی ئیسلام دانی بە مافی موڵکایەتیو ئازادی موڵکداریدا دەنێت بۆ تاکەکانو ڕێز لەم مافە دەگرێت و فەرمان بە بەڕێزسەیرکردنی دەکاتو سنوور شکاندنی بە گوناهی گەورە دەژمێرێو لەپێناو بەرگرتن لەو کەسانەی سنووری موڵکداری دەبەزێنن سزای دنیایی پیادە دەکات.

سنورەکانی موڵکایەتی

لەگەڵ ئەوەدا کە شەریعەت مافی خاوەندارێتی و مافی هەڵسوکەوتی خاوەن موڵك لە موڵکەکەیدا بە ڕەسمی دەناسێت، ئەم مافە دەبەستێتەوە بە سەرچاوەی پەیدابوونو فراوان بوونو بەخشین و لێدەرکردن و کۆمەڵە مافێکی تر کە خەڵکی تیایدا هەیانە.

هۆکارەکانی بەرجەستەکردنو بەدی هێنانی ئەم مافە لەسەر ئەو بونیادەی کە شەریعەت دایناوە، بریتییە لە ئیشو کاری حەڵاڵ و ڕێگە پێدراو بە هەموو جۆرێکییەوە بۆ ماوەو پەیمانەکان (**میراث وعقود**)، لەبەرئەوە ئەو شتانەی کە شەریعەت حەرامو قەدەغەی کردوون وەك: دزی، تالانی، قومار، سوود وەرگرتن بە هۆی دەسەڵاتەوە، سوو بەرتیل، هاوشێوەکانی، هۆکاری دەستەبەرکردنو پێکەوەنانی موڵك نین.

هەر کاتێك سامانو دارایی مرۆڤ لەسەر بونیادێکی شەرعی جێگیر (**ثابت**) بوو. دەتوانێت هەڵسوکەوتی تیادا بکاتو لەو ڕێگایانەوە کە قەدەغە نین فراوانیان بکاتو گەشەیان پێ بدات، بەڵام بۆی دروست نییە بە هۆی غەشو سوو هاوشێوەکانییەوە، کە دژایەتییان لەگەڵ دەستوورە شەرعییەکانو بەها ڕەوشتییەکاندا هەیە، گەشەیان پێ بدات.

گەرچی شەریعەت ڕێزی لە خاوەندارێتی ناوە، بەڵام لە کاتی پێویستیو لە پێناو بەرژەوەندییەکی شەرعیدا، دروستەو دەتوانێت لێی بستێنێتەوە، بەڵام لە دواییدا بەشێوەیەکی تەواو قەرەبووی بۆ دەکاتەوە.

ئەو مافانەی کە شەریعەت لە موڵکایەتیی دا پێویستی کردووە زۆرن، لەوانە: بژێوی کێشانی نزیکان، زەکاتو یارمەتیدانی خاوەن پێویستییەکان، کاتێك کە زەکات پێویستیەکانیان پڕ نەکاتەوە، وە لە (بیت المال)یشدا سامانێك نەبێت پێپویستییەکانیان جێبەجێ بکات، ئەمەش ئەو بابەتەیە کە ئەنجومەنی هاریکاری ئیسلامی بانگەشەی بۆ دەکات.

شەشەم: ئازادی رادەربڕین

جێگەی ئەم ئازادیە لە شەریعەتدا:

ئازادی رادەربڕین یەکێکە لە مافەکانی تاك، کە لە حکومەتی ئیسلامیدا لەوپەڕی گرنگیو بایەخدا جێگەی گرتووە، بچووك کردنەوەی ئەم مافە، لە لایەن حکومەتەوە ناڕەوایە، بەهەمان شێوە بۆ تاکیش رەوا نییە، کە چاوپۆشی لێ بکات، چونکە پێویستییەکە لە پێناو بوونی لایەنی فیکریو مرۆڤایەتی تاکدا، هەروەها لە پێناو بەجێهێنانی فەریزە ئیسلامییەکاندا لە لایەن تاکە موسڵمانەکانەوە دووبارە پێویستەو زەرورییە.

فەرمان کردن بە چاکەو قەدەغەی خراپە لە گرنگترین فەریزە ئیسلامییەکانن و بەجێهێنانیان پەیوەستە بە ئازادی رادەربڕینەوە.

خوای گەورە لە قورئانی پیرۆزدا لەبارەی فەرمان کردن بە چاکەو قەدەغەکردنی خراپە بەم شێوەیە دەفەرمویێت: ﴿وَٱلۡعَصۡرِ ١ إِنَّ ٱلۡإِنسَٰنَ لَفِي خُسۡرٍ ٢ إِلَّا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ وَتَوَاصَوۡاْ بِٱلۡحَقِّ وَتَوَاصَوۡاْ بِٱلصَّبۡرِ ٣﴾ (**العصر**: ١-٣). واتە: سوێند بە زەمانە، بەراستی ئادەمیزاد لە زەرەرمەندیدایە، جگە لەوانەی کە باوەڕیان هێناوەو کاروکردەوە چاکەکانیان ئەنجامداوەو ئامۆژگاری یەکتریان کردووە لەسەر راستیو ئارامگرتن.

﴿وَٱلۡمُؤۡمِنُونَ وَٱلۡمُؤۡمِنَٰتُ بَعۡضُهُمۡ أَوۡلِيَآءُ بَعۡضٖۚ يَأۡمُرُونَ بِٱلۡمَعۡرُوفِ وَيَنۡهَوۡنَ عَنِ ٱلۡمُنكَرِ﴾ (**التوبة**: ٧١)واتە: باوەڕداران لە پیاوانو لە ئافرەتان هەندێکیان خۆشەویستو هاوکاری یەکترن، فەرمان بە چاکە دەکەنو قەدەغەی خراپە دەکەن.

﴿ وَلْتَكُن مِّنكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ ﴾ (**ال عمران: ١٠٤**). واتە: پێویستە لەناو ئێوەدا کۆمەڵێك دروست ببێت بانگەواز بکەن بۆ لای چاکەو فەرمان بە چاکە بکەنو بەرگری لە خراپە بکەن.

لە فەرموودەیەکی پیرۆزدا هاتووە: (**من رأى منكم منكراً فليغيره بيده، فان لم يستطيع فبلسانه، فان لم يستطيع فبقلبه وذلك أضعف الايمان**). واتە: هەرکەسێك لە ئێوە نارەوایی و خراپەیەکی بینی، با بەدەست بیگۆڕێت، ئەگەر نەیتوانی بە زمان بیگۆڕێت، ئەگەر نەیتوانی با بە دڵ پێی ناخۆش بێت، وەئەمەیش لاوازترین پلەی ئیمانە.

بەهرەمەندێتی تاك لە مافی چاودێریی کردنی دەسەڵاتدارانداو ئامۆژگاری کردنیان و ووردکرنەوەی هەڵسوکەوتەکانیان، هەموو ئەمانە پەیوەندییان بە بەهرەمەندێتی و خاوەنێتی تاکەوە هەیە، لە ئازادی ڕا دەربڕیندایە.

بەیانی بنەمای شوراو ئەو شتانەی لەسەر ریزبەندن، لەوانە موناقەشەکانو بوونی مافی پالآوتنیش پەیوەستە بە هەبوونی مافی ئازادی رادەربڕینەوە، لەبەرئەوە بەجێهێنانی شورا بەبێ ئازادی بیر نەگونجاوە (نا ممکن).

یەکێك لە کارو ئیشە گاڵتەجاڕیو شەرمەزارییەکان ئەوەیە کە حکومەت لە کاروبارە چارەنووس سازەکاندا سوود لە شورا وەربگرێت، بەڵام هێرش بکاتە سەر ئازادی رادەربڕینو دای بماڵێت لە تاکەکان.

فەرمانڕەوایانی حکومەتی ئیسلامی ئازادی رادەربڕینیان لە دەروونی تاکەکاندا پەروەردە دەکرد و هەرکاتێك سارد دەبوونەوەو وازیان لێ دەهێنا رەخنەیان لێ دەگیرا، پیاوێك بە عومەری کوڕی خەتتابی وتی: (اتق الله يا عمر) واتە: لەخوابترسە ئەی عومەر، پاشان عومەر (رضي الله عنه) فەرمووی: (**ألا فلتقولوها، لا خير فيكم ان لم تقولوها، ولا خير فينا ان لم نسمعها**). ئاگادار بن کە ئەو قسەیە بڵێن، چونکە چاکیتان تێدا نییە ئەگەر نەیڵێنو ئێمەیش راستیو چاکیمان تێدان ییە ئەگەر گوێتان لێ نەگرین.

ئازادی رادەربڕین پابەندە بە ئازایەتیەوە

لە پێناو بەهەرمەند بوون لە ئازادی رادەربڕیندا تەنیا دان بە بوونی ئەم مافەدا بۆ تاك، بەس نییە، بەڵكو پێویستە بە ئەندازەیەكی تەواو خاوەنی ئازایەتییەك و هێزێكی دەروونی بن‌و رێگا بە خۆیان نەدەن بۆ هیچ جۆرە ترسێك لەبەردەم خاوەن دەسەڵاتەكاندا، چونكە ترس‌و دڵ بەزیوی‌و لاوازی، تاك لا دەدات لە ئاشكرا كردنی بیروباوەڕەكەی، كە ئەمەش نیشانەی هەرەسهێنانی ئوممەت‌و پێچەوانەی سەركەوتنی خواییە، پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: **(اذا رأيتم امتي تهاب الظالم ان تقول له انك انت ظالم فقد تودع منهم).**[١] واتە: هەركاتێك ئوممەتەكەمتان بینی ئەترسان بەستەمكار بڵێن تۆ ستەمكاری، ئەوا وازیان لێ بهێنن.

فاكتەرێك كە مایەی بەهێزكردنی رەوشتی ئازایەتی‌و هێزی دەروونییە لە لای تاكی موسڵمان، جێگیركردنی بیروباوەڕی بێگەردی یەكتاپەرستییە لە قوڵایی دڵ‌و دەروونیداو ئامادەیی واتاو چەمكەكانێتی لە هۆش‌و بیردا.

هەركاتێك موسڵمان بەشێوەیەكی قووڵ‌و ئاگایانە زانی كە سوود و زیان تەنیا لە دەستی خوای گەورەدایەو جگە لە خودی پیرۆزی ئەو، هەموو بەندەیەكن كە نە بۆ خۆیان‌و نە بۆ هیچ كەسێكی تریش توانای هیچ جۆرە زیان‌و سودێكیان نییەو سەرۆكی حكومەت‌و خەڵكانی تریش هەموو دروستكراوی خوان‌و لە بەردەم خوادا بەرپرسیارن لە كاروكردەوەكانیان، هەرگیز ناترسێت لەوەی بیروباوەڕی خۆی ئاشكرا بكات.

وە ئەگەر بەو هۆیەیشەوە دەسەڵاتداران رووبەرووی بوونەوە، رێگا بە خۆی نادات بۆ هیچ جۆرە نیگەرانی‌و ترسێك، چونكە خوای گەورە یارمەتی دەرێتی‌و تەمەن‌و ژیان جگە لەو لە دەستی كەسی تردا نییە.

---

١) مسند امام احمد، ج٢، ص١٦٢.

سنوورەکانی ئازادی رادەربڕین

ئازادی رادەربڕین بە جۆرێك نییە کە سەربەخۆو رەها بێت لە هەموو جۆرە قەیدو بەندێك، بەڵکو چەند سنوورو مەرجێکی بۆ دانراوە وەك ئەمانە:

قەیدی یەکەم: قەیدی گشتییە کە بەکارهێنانی هەموو مافێك لە خۆدەگرێت، کە ئەویش بریتییە لە چاکی مەبەستو پاکێتی نیەت.

واتە ئامانج لە بەکارهێنانی ئەم مافەدا مایەی رەزامەندی خوای گەورە بێتو لەپشت ئازادی رادەربڕینەوە گەیشتن بە راستیو سودگەیاندن بە کۆمەڵگاو خێرخوازیی لە پێناو وئیسلامو سەرکردەکانی موسڵمانانو سەرجەمی موسڵماناندا بەو شێوەیەی کە خوای گەورە فەرمانی پێ دەکات لەبەرچاو بگیرێت.

قەیدی دووەم: ئەم قەیدە لە واتای خاڵی یەکەمەوە سەرچاوە دەگرێو دێتە زیهنەوە، کە ئازادی رادەربڕین لە پێناو خۆهەڵکێشان و فڕوفێڵو نزمکردنەوەی پلەوپایەی خەڵکانی تر و رسواکردنو بەدناو کردنیان و گەورەکردنی کەمو کورتییەکانیان، یان دەستگەیاندن بە سامانو پلەو پایە، بەکارنەهێنرێو نەکەوێتە ناو بواری خراپ بەکارهێنانەوە.

قەیدی سێهەم: لەبەرچاوگرتنی بنەماو بیروباوەڕە ئیسلامیەکان، لەبەرئەوە نارەوایە کە تاك بە بەهانەی ئازادی رادەربڕینەوە ئیسلامو پێغەمبەرو بیروباوەڕە ئیسلامیەکان بخاتە بواری سەرزەنشتو لۆمە کردنەوە.

ئەم کردەوانە دەبێتە هۆکاری هەڵگەڕانەوەی موسڵمان و شایەن بوونی بە تۆڵە لێکردنەوەو بەڵگەی پێویستی بوونی رادەربڕین نابێتە هۆکاری رزگاربوونی لەو تۆڵەو سزایە.

هیچ کەس ناتوانێت بەهۆی خۆدانە پاڵ ئازادی رادەربڕینەوە پەردەی ئابڕوو بدڕێو خراپە لەگەڵ خەڵکیدا بکاتو بە ئیشو کاری نابەجێو ناپەسەند تاوانباریان بکات، لەبەرئەوە هەرکاتێك زیانگەیاندنو خراپەکاری بڵاوەی کرد ئازادی رادەربڕین دەوەستێنرێت.

ئازادی ڕادەبڕین و زیان گەیاندن بە حكومەت

هاوولاتیان ئەو مافەیان هەیە كە لە كاروبارە حكومەتییەكانو هەڵسوكەوتی دەسەلاتداراندا، بیروبۆچوونی خۆیان نیشان بدەن، وە هەركاتێك بە ناتەواویو نادروستی هەڵسوكەوتەكانیان زانی مافی ئەوەیان هەیە ناڕزایی بن لێی، بەلام ناتوانن دەستەبەركردنی زیانو خراپەكاری لە كۆمەڵگەدا بۆ خۆیان بە ڕەوا بزاننو پێچەوانەی بیروبۆچوونەكانی خۆیان سەركپ بكەن، بەلام هەركات لە لایەن ئەوانەوە خراپەو زیان ڕووبەڕووی كۆمەلگا نەبووەوە ئەوا حكومەت ناتوانێت لە دژی ئەوانو كاروكردەوەكانیان هەستێت، ئەمەش سنووری جیاكەرەوەی ئەو بابەتانەیە كە لە بیروبۆچووندا هەندێكیان ڕەوانو هەندێكیان ناڕەوان، ئەمە ئەو سنورو ئاستەیە كە پێشەوا عەلی كوڕی ئەبوتالیب ﵁ ئاماژەی پێدەكات، لە كاتێكدا دیدوبۆچوونی (خەواریج) دەربارەی ئەو ڕوونو ئاشكرایە، بەم حاڵەوە پێشەوا عەلی ﵁ پێی فەرموون: **(ولا نبدؤكم بقتال ما لم تحدثوا فساداً)**.[١] واتە: دەستپێشخەری ناكەین بۆ شەڕكردن لەگەڵتانا، مادەم خراپەكاری بلاونەكەنەوە.

بەم پێیە حكومەت لەگەڵ پێچەوانە فیكرییەكانی خۆیدا تا كاتێك كە بە هۆی زۆركردنو هەڕەشەكردنەوە خەڵكی ناچار نەكەن بۆ پەسەندكردنی بۆچوونەكانی خۆیان، ڕووبەڕوویان نابێتەوەو هێرش ناكاتە سەریان.

ئەبویەعلا لە پەڕاوی (**أحكام السلطانية**) دا دەربارەی (خەواریج) دەفەرموێت: "لە كاتێكدا بیروبۆچوونەكانی خۆیان بلاودەكردەوە هاتوچۆی دادپەروەرەكانیان دەكرد، پێشەوا عەلی كوڕی ئەبوتالیب نادروستیو ناراستیو داهێنراویی بیروبۆچوونەكانیانی بۆ ڕوون دەكردنەوە، تا بگەڕێنەوە بەرەو باوەڕی ڕاستو بەرەو كۆمەڵ".[٢]

---

١) نيل الأوطار، ج٧، ص١٥٨ـ ١٥٩.

٢) امتاع الاسماع، ص١٠١.

حەوتەم: مافی فێربوون

جێگەی زانست لە ئیسلامدا

ئیسلام جێگەیەکی بەرزی بۆ زانستو زانایان داناوە و مرۆڤ بانگهێشت دەکات بۆ خواستی زیادبوونی ﴿وَقُل رَّبِّ زِدۡنِي عِلۡمٗا﴾ (طه: ١١٤) واتە: بڵێ پەروەردگارا زانستو زانیاری زۆرم پێ ببەخشە.

بوونی زانست پێویستییەکە لە پێناوی پەسەندی کردەوەکاندا، چونکە کردەوەی پەسەند کراو ئەوەیە کە بە تەواوی لە پێناو بەرجەستەکردنی رەزامەندی خوای گەورەدا ئەنجام بدرێ، هەروەها راستو دروست بێو هاوڕای شەریعەت بێ، کە ئەمەش خودی پابەند بوونە بە شەریعەتەوە.

زانستەکان دوو بەشن:

یەکێکیان: زانستێکە فێربوونیان (فەرزی عەین)ەو زانینیان لەلایەن تاکەوە پێویستییە، وەك ئەرکەکانی پەرستش، کە پێویستە لەگەڵ زانیندا بێت.

دووەمیان: زانستێکە کە زانینان فەرزی (کیفایە)یە بە دەستهێنانیان لەلایەن ئوممەتەوە پێویستە (واجبە)و پەیوەندی بە سەرجەم پێویستییە دینیو دنیاییەکانەوە هەیە وەك: پیشەسازییەکان، پسپۆڕییە جۆراوجۆرەکان، دەستنیشانکردنی لێپرسراوان و فەرمانڕەوایانو هاوشێوەی ئەمانە.

بێگومان ئەو زانستانەی کە لە بوارە جۆراوجۆرەکانی ژیاندا دەرکەوتوون و پەیدابوونو بابەتی پێویستی ئوممەتن، لە دەستەی (فەرزە کیفایەکانن)و بەدەست هێنیان لە لایەن حکومەتەوە پێویستە (واجبە)، چونکە حکومەت بە نوێنەرو جێگری ئومەت دەژمێردرێت لەم کاروبارانەدا.

داخوازی ئەم ئەركەش ئاسانكردنی ڕێگەكانی فێربوون لە بەردەم هاوولاَتیاندا و كەسانی شایستەیە كە خاوەنی بڕوانامەی زانستیو پسپۆڕیە جۆراوجۆرەكان بن، تا ئەوان ئەو ئەركانەی مایەی پێویستی ئوممەتن بە ئەنجامی بگەیەنن.

ئەمانە هەمووی باس لە ڕێككردنەوەی هاوسەنگی مەجالەكان دەكەن لە نێوان هاوولاَتیاندا لە بواری بەدەست هێنانی زانستو بەجێهێنانی ئەركە پێویستییەكان لە لایەن حكومەتەوە.

لە ڕەوشو سوننەتی پێغەمبەردا ﷺ پێشینەیەكی گرنگ هەیە بەلَگەن لەسەر ئەوەی ئەركی حكومەتە كە ڕێگاكانی زانستو زانیاری بۆ خەلَك ئاسان بكات.

لە سیرەی پێغەمبەردا ﷺ هاتووە كە: (نرخی ئازادكردنی یەك كەس لە گیراوەكانی جەنگی بەدر چل (اوقیە) [1] بوو، هەركەس توانای ئەوەی نەبوایە دە كەسی لە موسلَمانەكان فێری خوێندنو نووسین دەكرد).

ئەم باسە ئاماژە بەوە دەكات كە فێركردنی تاكەكان لە لایەن حكومەتەوە لە جێگەی ئەركێكدایە.

هەشتەم: مافی سودوەرگرتنی تاك، لە سەرپەرشتی كردنیدا لەلایەن حكومەتەوە

مەبەست لەم مافەو بنەماكەی:

مەبەست لەم مافە ئەوەیە كە تاك لە كاتی پێویستی و بێتوانایی دا دەتوانێت بە جۆرێك بە لە ئەستۆگیریو سەرپەرشتی گشتی لە لایە حكومەتەوە ئومێدەوار بێت، لەبەرئەوە ناگونجێت كە تاك لە حكومەتی ئیسلامیدا لەناو بچێت، لە كاتێكدا كە حكومەت چاودێری كاری بێت و ئاستی ژیانی بزانێتو لە بێتواناییو ئازارەكانی بیٚ ئاگا بێت...

بنەمای ئەم مافە ئەوەیە كە كۆمەلَگای ئیسلامی كۆمەلَگایەكی هەرەوەزییەو لەسەر بنەڕەتی هاریكاریی كردن بونیات دەنرێت، بەو شێوەیە كە خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَتَعَاوَنُوا۟ عَلَى ٱلْبِرِّ وَٱلتَّقْوَىٰ ۖ وَلَا تَعَاوَنُوا۟ عَلَى ٱلْإِثْمِ وَٱلْعُدْوَٰنِ ﴾ (المائدة: ٢) واتە: یارمەتیو هاوكاری

---

١) (اوقیە) یەكەی پێوانەی پارەیە، بەرامبەر حەوت مسقالَە.

يەكترى بكەن لەسەر چاكەو خواناسى، نەكەن يارمەتىو هاوكارى يەكتر بكەن لەسەر تاوانو ستەمكارى.

لە ديارەكانى ئەم هاوكارى كردنە ئەوەيە كە كەسى خاوەن سامان يارمەتى كەسى خاوەن پێويستى بداتو پێويستييەكەى بە هۆى زيادەى داراييو ئازوخەو شمەكەوە كە لە توانايدايە، بۆ جێبەجێ بكات.

پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: **(من كان معه فضل ظهر فليعد به على من لا ظهر له، ومن كان له فضل زاد فليعد به على من لا زاد له).**[1] واتە: هەركەسێك هەڵگرێكى زيادەى هەيە (ئەو شتانەى مرۆڤ هەڵدەگرنو دەيگوزانەوە) با بيدات بە كەسێك كە هەڵگرى نييە، هەركەسێك توێشوو ئازووخەيەكى زيادەى هەيە با بيدات بە كەسێك نييەتى.

لە فەرموودەيەكى تردا دەفەرموێت: **(من كان عنده طعام اثنين فليذهب بثالث ومن كان عنده طعام اربعة فليذهب بخامس أو سادس).**[2] واتە: هەركەسێك خواردنى دوو رۆژى هەبوو با سێيەم بكات بە خێر، هەر كەسێك خواردنى چوار رۆژى هەبوو، با پێنجەمو شەشەم بكات بە خێر.

لێرەدا كاتێك حكومەت نوێنەرى كۆمەڵگەيەو جێگرايەتى ئوممەتى لە ئەستۆ گرتووە، بۆيە لێپرساوێتى ئەنجامدانى چەمكو واتاكانى ئەم فەرموودە پيرۆزانەى لە ئەستۆدايە، لەبەرئەوە سەرپەرشتى كردنى خاوەن پێويستييەكانو هەژاران دەخاتە سەر شان.

لەم زەمينەيەدا فەرموودەيەك لە پێغەمبەرەوە ﷺ گێڕراوەتەوە كە ئاماژە بە پێويست بوونى ئەم لێپرساوێتيە دەكات لەسەر حكومەت: **(فاي مؤمن مات وترك مالا فلترثه عصبة من كانوا، ومن ترك دينا او ضياعا فليأتيني فانا مولاه).** واتە: هەر ئيماندارێك مردو ماڵو سامانێكى بەجێ هێشت، با جێگرەكانى هەڵيگرن بۆ خۆيان، گەر هەركەسێكن، بەڵام ئەگەر قەرزار بوو، يان ژنو منداڵى بەجێهێشت (كە ئەو بژێوى دەكێشان) ئەوا بيان هێنن بۆ لاى من، چونكە من سەرپەرشتيارى ئەوانم.

---

١) المحال، ابن حزم، ج٢، ص١٥٦.

١) المحال، ابن حزم، ج٢، ص١٥٧.

شەوكانی لەبارەی ئەم فەرموودەیەوە دەفەرمویّت: "خەتابی، لەبارەی (**ضياع**)ەوە دەڵێت: (**ضياع**) چاوگە، باسی ئەو كەسانەیە كە مردوو لە دوای خۆی بەجێی هێشتوونو هیچ شتێكیان نەبووە.... ئەوەی كە ئایا پێغەمبەر ﷺ قەرزی ئەم كەسانەی لە (بيت المال) داوەتەوە یان لە ماڵی خۆی، جێگەی جیاوازییە.... لە درێژەی باسەكەیدا دەڵێت: لەمەوە وا روون دەبێتەوە كە پێغەمبەر ﷺ ئەوەی لە (بيت المال) دەدایەوە".[1]

بەم پێیە نزیكە نیازمەندەكانی كەسی قەرزارو ئەو كەسانەی كە هیچ ماڵو سامانێكیان نییە، لە (بيت المال)ەوە بەو ئەندازەی كە پێویستییەكانیان جێبەجێ ببێت یارمەتی دەدرێن، لە فەرموودەیەكی صەحیح دا هاتووە: (**كلكم راع وكلكم مسئول عن رعيته، فالامير الذي على الناس راع وهو مسئول عنهم**). واتە: هەمووتان شوانن، هەمووتان بەرپرسیارن بەرامبەر بە خێزانەكانتان و ئەو دەسەڵاتدارەی فەرمانڕەوای خەڵكییە، شوانەو بەرپرسیارە لێیان.

پێشەوا نەوەوی لە توێژینەوەی ئەم فەرموودەیەدا دەفەرمویّت: زانایان دەڵێن: راعی ئەو پاسەوانە پشت پێ بەستراوەیە كە پابەندە بە چاودێری كردنی چاكەو رێكخستنی ئەو كاروبارانەوە پێی دراوە، یا لە ژێر چاودێری ئەودایە، لەبەرئەوە داخوازی لێ دەكرێت كە لەوبارەوە بە دادپەروەرانە رەفتار بكاتو لە نیازی جێبەجێ كردنی بەرژەوەندییە دینیو دنیایی هاوبەشەكاندا بێت".[2]

بە بێگومان یەكێك لە بەرژەوەندییەكانی تاك لە ژیانی دونیادا دەستەبەركردنی پێداویستییە زەرورییەكانیانە، لە كاتی ناتواناییدا.

دەستەبەركردنی ئەم پێویستییانە پەرستنی خوای گەورەیان بۆ ئاسانتر دەكات بەو بەڵگەیەی كە مرۆڤی خاوەن پێویستی لە كاتێكدا توانای بەدەستهێنانی پێویستییە سەرەتاییو زەرورییەكانی خۆی نەبێت، ناتوانێت بەشێوەیەكی شایستە خوای گەورە بپەرستێت، چونكە ئەم پێویستیانە سەرنجی ئەم رادەكێشن بە خۆیانەوە.

---

٢) نيل الاوطار، شوكانی، ج٢، ص٥٧.

١) اللؤلؤ والمرجان فيما اتفق عليه الشيخان، ج٢، ص٣٨٤.

تاک و حکومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

ئەو شتانەی پەیوەندییان بە تاکەوە هەیە لە پێش سوودوەرگرتنی لە مافی سەرپەرشتی کردنی حکومەتدا

کۆمەڵە دەستوورو یاساو مافێك کە شەریعەت باسیان دەکات بەردەگرن لە مافی سەرپەرشتی کردنی تاك لەلایەن حکومەتەوە، هەرکاتێك سەرجەمی ئەمانە لەبەردەم کێشەو پێویستییەکانی تاکدا چارەساز نەبوون، ئەوا حکومەت لەبەرامبەر ئەوەدا هەڵدەستێت بە ئەرکەکانیو تاك بە هەموو هەنگاوێکی بێ توانایيو بێ هێزییەوە لە بیمەی گشتی سەرپەرشتی خۆیدا بەشداری دەکات، ئەو دەستوورانەش بریتین لە:

یەکەم: لە بنەڕەتدا ئەوەیە کە تاک دەتوانێت پێویستیەکانی خۆی جێبەجێ بکات

بنەڕەت لەسەر ئەوەیە کە مرۆڤ دەتوانێت بەهۆی ئیشو کارو بەدەستهێنانەوەی پێویستییەکانی خۆی جێبەجێ بکاتو دەست بۆ خەڵکی تر درێژ نەکات، چونکە دەستی ئیشکەر باشترە لە دەستی داواکەرو بەخشین لە گرتنەوە چاکترەو بەخشینیش لەگەڵ بوونی سامان دایەو سامانیش بەبێ ڕێگەی کارو هەوڵدان بەدی نایەت، وەك لەم فەرموودە پیرۆزەدا هاتووە:

(والذي نفسي بيده لان ياخذ احدكم حبلة فيذهب به الى الجبل، فيحطب ثم يأتي فيحمله على ظهره فيأكل خير له من ان يسأل الناس). واتە: سوێند بەو کەسەی گیانمی لە دەستدایە، ئەگەر یەکێك لە ئێوە گوریسەکەی هەڵبگرێت روو بکاتە کێوێكو چیلکەو دار کۆبکاتەوەو پاشان بیدات بە کۆڵیداو بیبات بیفرۆشێ لەوە رزقو رۆزی بخوات، باشترە بۆی لەوەی کە داوا لە خەڵکی بکات.

لەبەرئەوە داواکردن لە خەڵکی یان لە نوێنەری خەڵکی کە (حکومەتە) تا کاتێك کە مرۆڤ توانای ئەنجامدانی ئیشو کاری هەبێت، شتێکی نادروستو ناشایستەیە.

دووەم: پێویستە حکومەت ڕێگاکانی ئیشو کار بۆ خەڵکی بەدی بهێنێت:

هەر کاتێك ئەگەر لە دیدگای شەرعەوە ئەنجامی ئیشو کاری داواکردنو دەرۆزەیی قەدەغە بێتو حکومەتی ئیسلامیش لە پێناوی بەجێهێنانو پیادەکردنی ئەوەی کە هۆی رازیبوونی

شەرعەو لەناوبردنی ئەوەی شەرع پەسەندی ناكات دەمەزرابێت، ئاشكرایە كە حكومەتی ئیسلامی هەڵدەستێت بە ئاسانكردنی رێگاكانی ئیشو كار بۆ تاكەكان.

لە دەستەی ئەركە حكومەتیەكان لە بەرامبەر هاوولاتیاندا ئەوەی كە ئیش بۆ تاكە بێكارەكان پەیدا بكاتو بە هۆی جێبەجی كردنی نەخشەو پرۆگرامە سوودبەخشەكانەوە ئیشو كار بۆ تاكەكان بەدی بهێنێت.

وە پێویستە سامانی (بیت المال) بەبێ سوودو قازانج خەرج نەكات، تا ئەگەر هەر كاتێك لە پێناوی پەیداكردنی ئیشو كاردا بۆ تاكەكان، پێویستی بوو لە (بیت المال) قەرزیان پێ بدات، چونكە قەرزدان دروستو رەوایەو لە خێركردنیش بەرزترە.

زانای بەناوبانگ (ئەبو یوسف)ی قوتابی (ئەبو حەنیفە) لەم بارەوە دەفەرمویێت: "هەر كاتێك خاوەنی زەویەكی (خەراج)[١] بە هۆی هەژارییەوە لە كشتوكاڵ كردنەكەی وەستا، ئەوا لە (بیت المال) بە ئەندازەی پێویستییەكەی قەرزی پێ دەدرێت تا بە هۆیەوە دەست بكاتەوە بە ئیشو كارەكەیو بەرهەم هێنانەوەی زەوییەكەی".[٢]

سێیەم: مافی بژێوی كێشان (نەفەقە):

هەر كاتێك ئیشو كار دەست نەكەوت، یان هەبوو، بەلام تاك بێ توانا بوو لە بەردەم ئەنجامدانی دا، ئەوا لەسەر خاوەن سامانە نزیكەكانی پێویستە كە بژێوی بكێشن، وەبەم شێوەیە بەهۆی بەهرەمەندبوونی تاك لەم مافەدا پێویستییەكانی جێبەجی دەبێت.

بوونی ئەم جۆرە بیمەیەیش لە نێوان تاكەكانی خێزانو سەرجەمی نزیكەكاندا لەسەر بنەمای كەڵك پێگەیاندنو ئارەزووی چاكەكردن بەدی نەهێنراوە، بەڵكو لەسەر بنەمای پێویست بوونو پابەندبوون دامەزراوە.

١) زەوی (خەراج) بەو زەوییانە دەوترێت كە بە هۆی هێزی موسڵمانانەوە رزگار كراوە، بەڵام لە دەستی ئەو كەسانەدا ماونەتەوە كە زووتر كشتوكاڵیان تێدا كردووە.

٢) ابن عابدين، ج٢، ص٣٦٤.

چوارەم: زەكات

هەركات تاك تواناى ئەنجامدانى كارى نەبێت، وەيا ئەو شتەى كە بە هۆيەوە دەرامەتى لێوە بەدەست دێنێت، دەستى نەكەوت، لە نێو نزيكەكانيشيا كەسێك نەبێت بژێوى بكێشێ، ئەوا لە سامانى زەكات، كە مافى خاوەن پێويستييەكانە لە سامانى دەوڵەمەندەكاندا جێبەجێ دەكرێت، لە بنەڕتدا ئەركى كۆكردنەوەى زەكاتو گەياندنى بە دەستى ئەو كەسانەى كە شياون، لە ئەستۆى حكومەت دايەو رەوا نييە كە بە غەيرى كەسە شياوەكان بدرێن.

ئەركى حكومەتە كە بەرنامەى كۆكردنەوەى زەكاتو هەستانى پێويست ئەنجام بدات لە پێناو گەياندنى دا بە دەستى هەژارو بێ دەرامەتەكان.

كەواتە زەكات بيمەيەكى گشتى كۆمەڵايەتييە لە پێناو هەژاراندا، حكومەت لە كاتى پێويستدا لە رێگەى هێزو دەسەڵاتەوە بەجێى دەهێنێت، وەك چۆن پێشەوا ئەبوبەكر ﵁ لەگەڵ ئەو كەسانەدا جەنگا كە نەفى زەكاتيان دەكرد.

دەرماڵەكردنو وەرگرتنى زەكات گرنگييەكى زۆر گەورەى هەيە، چونكە لە ئەنجامدانيدا هەژارو دەستكورت نامێنێتەوە، چونكە لە سەرمايەو سەرجەمى سوودەكانى و تەواوى لقەكانى دارايى وەردەگيرێ، وەك: پارە، كاڵا، ئاژەڵ، بەرهەمو كانزاكان..

ئەگەر لە وڵاتێكى وەكو عێراقدا زەكات كۆبكرێتەوە ساڵانە دەگاتە مليۆنەها دينارو بەشى سەرجەمى خاوەن پێويستييەكان دەكات.

سەرپەرشتى تاكەكان بە هۆى (بيت المال)ەوە لە لايەن حكومەتەوە

هەر كاتێك ئەو رێگاو دەستوور و مافانەى باسكران بەس نەبوون بۆ چارەسەركردنى ئاتاجى خاوەن پێويستيەكان، حكومەت دێتە ناوەوەو پارێزگارى لە تاكەكان دەكاتو لەسەر بنەماى بنچينەيى پێويست بوونى هاوكاريكردن لەگەڵ تاكەكانى كۆمەڵگاى ئيسلاميدا، بابەتى جێبەجێ كردنى خۆى بەكاردەهێنێو لە (بيت المال)ەوە بە ئەندازەى پێويستيەكانيان يارمەتييان پێدەدات.

پێشەوا ئیبن تەیمیە دەفەرموێت: (بە بۆچوونی من هەر کاتێك زەکات بەس نەبوو بۆ چارەسەرکردنی پێویستییەکانی نیازمەندان، ئەوا لە لایەن کۆمەکە نەقدییەکانی (بیت المال)ەوە سەرجەم یارمەتی دەدرێن).[١]

هەر کاتێك حکومەت سستی بنوێنی بۆ بەجێهێنانی ئەم مافە، کەسی نیازمەند دەتوانێت لە پێناو جێبەجێ کردنی ئەم مافەدا کە لەسەر شانی حکومەتە داوا بەرز بکاتەوە و دادوەریش بۆ جێبەجێ کردنی بڕیار دەربکات.

ئەم بۆچوونە لە لایەن یەکێك لە یاساناسەکانەوە کە ناوی (ابن عابدین)ە پیشان دراوە، بە بۆچوونی ئەو پێویستە دادوەر لە رێگەی پابەندی بڕیارەوە (الزام **القضائي**) دەسەلاّتدار (ولی أمر) ناچار بکات بە بژێوی کێشانی هەژاران وەك چۆن کە سەرپەرشتیار یان نزیکەکانی نیازمەندیش کە خاوەنی سەروەتو سامان بن پابەند دەکات بە بژێوی کێشانییەوە.[٢]

لە پێشینەی مێژوویدا کۆمەڵە بەڵگەیەك هەن کە پشتگیریی بوونی مافی تاکەکان دەکەن لە بەرامبەر سەرپەرشتی کردنیان لە لایەن حکومەتەوە، بە هۆی (بیت المال)ەوە.

پێشەوا عومەری کوڕی خەتتاب ﵁ لە بارەی بەهرەمەندی تاکەکان لە (بیت المال)دا رێگەیەکی توندو تۆڵی بونیاد ناوە کە دەفەرموێت: (.. **فالرجل وبلاؤه، والرجل وقدمه، والرجل وحاجته)**. واتە: پیاوو بەلاّکەی، پیاوو تووشهاتەکەی، پیاوو پێویستییەکەی.

لە قاتوقڕی ساڵی بەوناوبانگ بە (عام الرماد[٣] = ساڵی خۆڵەمێش)دا بە شێوەیەك کە وشکەساڵی هەموو جێگەیەکی گرتەوەو باران نەدەباری، ئیمامی عومەر ﵁ خواردنی بۆ هەژاران دروست دەکردو فەرمانی دەکرد بە بانگدەرەکەی کە بانگەواز بکات، هەرکەس دەیەوێت خواردن بخوات ئامادەبێو بۆ خۆیو خێزانەکەشی لێی هەڵگرێت.[٤]

---

١) السياسة الشرعية، ابن تيمية، ص٥٣.

١) التشريع الاسلامي في خواصه ومراحله، مامۆستا موحەممەد ئەبو زوهرە.

٢) (عام الرماد) ساڵێك بوو کە خەڵکی تووشی گرانی و قاتوقڕی بوون، لە سەردەمی خەلافەتی عومەردا، کە ساڵی (١٨)ی کۆچیی بوو.

٣) الطبقات، ابن سعد، ج٣، ص٣١١.

بێ توانابوونی حكومەت لە سەرپەرشتی كردنی نیازمەنداندا

هەركات بە هۆی چۆڵ بوونی (بيت المال) ەوە حكومەت بێ توانا بوو بەرامبەر بە سەرپەرشتی كردنی هەژاران، یان بودجەی كاركردنی ناتەواو، بەس نەبوو بۆ پێویستییەكانی هەژاران، ئەو كاتە ئەركی سەرپەرشتی كردن دەگوێزرێتەوە بۆ سەر ئەو تاكانەی كە توانای سەرمایەو دارایی ئەوەیان هەیە.

ئەم بابەتە یەكێكە لەو (فەرزە كیفایە)یانەی كە ئەركی ئوممەتە جێبەجێی بكات، یاساناسەكان لەم بارەیەوە دەڵێن: (لە دەستەی فەرزە كیفایەكان دوورخستنەوەی زەرەرو زیانە لە موسڵمانان، وەك دابین كردنی جلوبەرگ بۆ كەسانێك كە بێ پۆشاكن، تێركردنی برسییەكان، لە مەرجێكدا كە ئەمانە بە هۆی زەكاتو (بيت المال)ەوە كە لە ئەستۆی سەرمایەداراندایە ـ ئەویش ئەو كەسانەن كە زیاتر لە ئەندازەیساڵێك خۆیانو تاكەكان دەكەونە ژێر لە ئەستۆگیریانەوە ـ چارەسەر نەكرێت).

بەڵام ئایا قەڵاچۆكردنی زیان ئەوەیە كە لە ئەندازەی تێركردنی سكدا بێت، یا بە ئەندازەیەكی پێویست ناتەواوییەكانی تاك لابەرێت؟

پێ دەچێت ئەوەی دووەم راست تر و تەواوتر بێت، ئەوەی كە پۆشاكە، پێویستە تەواوی لاشە دابپۆشێ لەگەڵ رەچاوكردنی هاوینو زستانیشدا.

بەم پێیە لە دوای خۆراكو جلوبەرگ ئەو شتانەش لە خۆدەگرێت كە پەیوەندییەكی راستەوخۆیان لەگەڵ تاكدا هەیە، وەك پارەی دەرمانو چاودێریی پزیشكیو كرێی پزیشكو ... هتد، كە ئەمانە خۆیان روونن.[1]

كەواتە لە كۆمەڵگای ئیسلامیدا پێویستە سەرمایەداران لە كاتی بێ توانایی (بيت المال)دا یارمەتی هەژاران بدەن بەشێوەیەكی تەواو.

لە كاتێكدا ئەگەر سەرمایەداران خۆیان لەو كارە پاراستو دووركەوتنەوە ئەوا حكومەت ناچاریان دەكات بە ئەنجام دانی، پێشەوا ئیبن حەزم لەم بارەیەوە دەفەرموێت: "لەسەر

١) المنهاج، نووي، وشرحه رملي، ج٧، ص١٩٤.

تاک و حکومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

سەرمایەدارانی تەواوی شارەکان پێویستە کە هەژاران دڵنیا بکەن، ئەگەر زەکاتیان نەدرێتێ، وە لە سەرجەمی سامانی موسڵمانان یارمەتی نەدرێن، ئەوا حاکم ناچاریان دەکات بە جێبەجێ کردنی ئەو هاوکارییەو بڕیاریان لەسەر دادەنێن لەوەی کە دەیخۆن، لەو دانەوێڵەی کە پێویستیان نییە جلو بەرگی زستانەو هاوینە، هەروەها جێگەو ستارگایەکیش کە لە بارانو سەرماو گەرماو چاوی رێبواران بیان پارێزێت". [١]

سەرپەرشتی کردنی غەیرە موسڵمان لە لایەن حکومەتەوە

سەرپەرشتی کردنی هەژاران لە لایەن حکومەتەوە تەنها سنووری موسڵمانان ناگرێتەوە، بەڵکو غەیرە موسڵمانیش لەخۆدەگرێت، هەروەها زیمیەکانیش لە کاتی هەژاریو نەداریدا شیاوو لایەقی هاوکاریو کۆمەك پێکردنن.

پێشینەی مێژوویی لە بەرامبەر سەرپەرشتی کردنی زیمیەکاندا خاوەنی چەندەها بەڵگەیە، یەکێك لەوانە نامەکانی خالیدی کوڕی وەلیدە کە بۆ دانیشتوانی (حیرە)ی نووسیوە، کە تیایدا هاتووە: (لە پێناو زیمیەکاندا ئەم بڕیارانەم دەرکرد، هەر پیرەمێردێك کە توانی ئەنجامدانی ئیشو کاری نییە، یا دووچاری زەرەرو بەلاّ هاتووە، یان سەرمایەدار بووە و ئێستە دووچاری هەژاری بووە و لە بارێکدایە کە هاوئاینەکانی خێری پێ دەکەن، ئەوا چاوپۆشی لێ دەکرێت لە (جزیە)دانو خەرجی و پێداویستییەکانی لە رێگەی (بیت المال)ەوە بۆ مسۆگەر دەکرێت، وەك بەو جۆرەی کە لە مەککەو مەدینە پیادە دەکرێت). [٢]

هیچ بەرپەرچیو دژایەتی کردنێکی ئەم نامانە نە لە لایەن خەلیفەی ئیسلامەوە (ئەبوبەکر) رضي الله عنه و غەیری ئەو و موسڵمانانەوە نەگێڕراوەتەوە، لەبەرئەوە دەچێتە بواری کۆدەنگییەوە (اجماع) و سەقامگیر دەبێت.

---

٢) المحلی، ابن حزم، ج٦، ص١٥٦.

١) الخراج، ابویوسف، ص١٤٤.

هەروەها دەبینین خەلیفەی دادپەروەر عومەری کوڕی عەبدولعەزیز (رەحمەتی خوای لێ بێت) دەنووسێ بۆ (**عدی** کوڕی **ارطاة**) کە والی خۆی بوو لە بەسرە (**أما بعد.. وانظر من قبلك من أهل ذمة قد كبر سنه، وضعفت قوته، وولت عنه المكاسب فأجر عليه من بيت المال المسلمين ما يصلحه..**).[1] واتە: لە پاشدا، سەیری حاڵو گوزەرانی ئەو زمیانە بکە کە لە قەڵمڕەوی تۆدان و پیرو پەککەوتەو لاوازو بێ هێز و توانای ئیشو کاریان نەماوە، لە (بیت المال)ی موسڵمانان بە گوێرەی پێویست موچەیان بدەرێ.

بەشی سێیەم

مافەکانی حکومەت لە بەرامبەر تاکەکدا

سەرەتا:

لە پێشودا ئاماژەمان بەوە کرد کە تاکەکان خاوەنی کۆمەڵێك مافی زۆرن لە بەرامبەر حکومەتدا، کە حکومەتیش بێ هاوکاری تاکەکان توانای بەرجەستەکردنو ئەنجامدانیانی نییە.

تاکەکان پێویستە لە رووی بەردەوامیو بەهێزبوونی حکومەتدا کار بکەنو ئەو مافانەی کە حکومەت خاوەنێتی لەبەرامبەریاندا بەئەنجامی بگەیەنن.

حکومەت لە راستیدا ماڵی ئەو کەسانەیە کە تیایدا دەژین و پارێزگاری لە داخوازیەکانیان دەکاتو سەرچاوەی خزمەتو سوودپێگەیاندنیانە.

لە راستیدا حکومەت وەك باوکێکی دڵسۆز وایە بۆ منداڵە تاقانەکەی، لەبەرئوە لە سوودو قازانجی تاکە، کە مافەکانی بپارێزێتو پەسەندی بکاتو لە پێناو وەفاکردن بە سەرجەمی مافەکانەوە هێزو تواناکانی بخاتە کارو لە لێپرسراوێتییەکی وەها گەورەدا هاوکاری بکات.

هەرچەندە تاکەکان دەتوانن سەرپێچی ئەو مافانەی حکومەت بکەن کە لەسەریانە، بەلام بەرئەنجامی ئەم بێ فەرمانییە جگە لە زەرەرو زیان و دووچاربوون بە ئاستەنگی و تەنگژە شتێکی تر نابێت.

---

٢) الاموال، ابي عبيد، ص٤٥ ـ ٤٦.

تاک و حکومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

لە گرنگترین مافەکانی حکومەت لە بەرامبەر تاکەکاندا مافی فەرمانبەرداری و مافی بەرگری لێکردن لەم بەشەدا لەم دوو بابەتە دەکۆڵینەوە:

یەکەم: مافی فەرمانبەرداری (إطاعة):

خوای گەورە دەفەرمویێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَطِيعُواْ ٱللَّهَ وَأَطِيعُواْ ٱلرَّسُولَ وَأُوْلِي ٱلۡأَمۡرِ مِنكُمۡۖ﴾ (**النساء**: ٥٩).

واتە: ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە فەرمانبەرداری و گوێڕایەڵی خواو پێغەمبەرو فەرمانڕەواکانتان بکەن.

وەك توێژەرەوانی قورئان دەفەرموون: (اولی الامر) بریتین لە سەرپەرشتیاران یان زانایان.(١)

لە فەرموودەیەکی پیرۆزدا هاتووە: (**السمع والطاعة على المرء المسلم فيما احب وكره مالم يؤمر بمعصية..**).(٢) واتە: گوێڕایەڵیو فەرمانبەرداری لەسەر کەسی موسڵمان پێویستە، لە خۆشیو ناخۆشیدا پێی خۆش بێت یان ناخۆش، مادەم فەرمان بە سەرپێچیی نەدرێت.

پەیڕەوی کردن لە حکومەت کە لە فەرمانی حکومڕاناندا خۆی دەبینێتەوە، مافێکی شەرعییە لە لایەن حکومەتەوەو لە سەر تاکەکان پێویستە کە فەرمانەکانی و لەوانە ئەو مەرجو دەستوورانەی کە لە پێناو جێبەجێکردنی بەرژەوەندییە گشتییەکانداو ئەو ئامانجانەی کە لە پێناو پایەداریو دامەزراوی ئەودا دایاندەنێت، بەجێی بهێنن.

پەیڕەوی کردن لە حکومەت لەلایەن تاکەکانەوە، پێویستە فەرمانبەرداریی کردنێکی خۆویستانە (اختیاری) بێت کە لە دڵو دەروونیانەوە سەرچاوە بگرێت، نەك بە جۆرێك کە حکومەت بە زۆر ناچاریان بکات.

سستی نواندن لە بەردەم پەیڕەوی کردن لە حکومەت ئەنجامێکی ناهەمواری لەبەردەمدا دەبێت، لە رووی کەم بوونەوەو سووکبوونی پلە و پایەو تواناکانی حکومەت و پەیوەندی کردنو وابەستە بوون بە بێگانەوە لەلایەن حکومەتەوە، لەپێناو بەدیهێنانی پەیڕەوکردنی تاکەکاندا.

---

١) احكام القرآن، جصاص، ج٢، ص٢١٠، تفسير ابن كثير، تفسير القرطبي.

٢) شرح صحيح البخاري، ابن حجر العسقلاني، ج٣، ص١٠٠.

تاك و حكومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

لەبەرئەوە ئەوە تواناو هێزی خۆی لە كاروبارێكدا بەكاردەهێنێت كە سوودو قازانج و رازی بوونی تێدا نەبێت، سەرەڕای ئەمەش رقو كینەو دوژمنایەتی لە نێوان تاكەكان و حكومەتدا بڵاودەبێتەوەو هەموو باوەڕو متمانەیەك لەبەین دەچێت، هەركات حكومەت بۆ پەیڕەوی كردن لە خۆی، تاكەكان ناچار بكات، ئەمە دەبێتە هۆكاری هەستان و بەرگریی و دژایەتی كردنی تاكەكان لە بەرامبەر حكومەتدا، لەم بوارەشدا فەرمانڕەوا و دەسەڵاتدارە حكومییەكان دووچاری رەگەزەكانی رقو تۆڵە دەبنەوە لە لایەن تاكەكانەوە، ئەو كاتەش حكومەت، ئەو دەوڵەتە ئیسلامییەی كە تاكەكان لە پێناو بەجێهێنانی ویستەكانی ئیسلامدا هاوكارییان كردووە دەگۆڕێت بە حكومەتێكی پۆلیسی كە لەسەر بنەمای هێزو ترسو تۆڵە كار دەكات، ئەمەش لە كۆتاییدا بە لاواز بوونی حكومەت دەشكێتەوەو زەرەرو زیانەكەشی رووبەڕووی تاكەكان دەبێتەوە.

فەرمانبەرداری كردن لە حكومەت لە خۆشیو ناخۆشییدا

بە بەڵگەی بایەخو گرنگێتی فەرمانبەرداریی‌و ئەو رۆڵە تایبەتییەی كە لە دامەزراوی حكومەتدا هەیەتی، ئیسلام فەرمان بەتاك دەكات كە پەیڕەوی و گوێڕایەڵی حكومەت بكات لەوەدا كە پێی خۆشە یان پێی ناخۆشە.

وەك لە پێشتردا ئەو فەرموودە پیرۆزەمان روونكردەوە (**على المرء المسلم السمع والطاعة فيما احب وكره الا ان يؤمر بمعصية**).

ناگونجێ بۆ حكومەت كە سەرجەمی تاكەكان رازی بكات، لە هەموو كاتو بارێكیشدا كۆمەڵێك لە خەڵكی نارازی، بوونیان هەیە كە ئیشو كارەكانی حكومەتیان بەلاوە ناپەسەندە.

لەبەرئەوە نابێت بنەمای پەیڕەویی كردن لە حكومەت هەواو ئارەزوو بێتو هەرچییەك كە تاك پێی خۆش بوو بە چالاكانە پەیڕەوی لێ بكاتو هەرچییەكیشی بەلاوە پەسەند نەبوو پەیڕەوی لێ نەكات.

تاك و حكومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا

گوێڕایەڵیو پەیڕەوی کردنی لەم جۆرە (دڵویستییە) لەلایەن تاکەکانەوە، کەمو کورتو ناتەواوە لە بەرامبەر بەجێ هێنانی واجبێتی گوێڕایەڵیو فەرمانبەرداری کردنیداو هیچ گرنگییەك لە بابەتەکەدا نامێنێ و هەموو کەسێك لەم بوارەدا توانای ئەنجامدانی پەیڕەویو گوێڕایەڵی هەیە.

حکومەتێکی لەو شێوەیە کە لەسەر بنەمای هەواو ئارەزوو بنیات بنرێت دامەزراویو پایەداریو بەردەوامی خۆی زوو لەدەست دەدات.

ئەگەر تاك پەیڕەوی لەو شتە نەکات کە خۆی پێی پەسەند نییە بەرەو سەرکەشی و بێ فەرمانێتییەکی ئاشکرا دەڕوات، لەم کاتەشدا حکومەت دەبێ یان بێ دەنگ بێت، کە لە ئەنجامی ئەوەشدا بێ فەرمانی بڵاوە دەکاتو نائارامییو ئاژاوەو پەشێوی هەموو لایەك لەبەر دەداتو پلەوپایەی حکومەت لەناو دەچێت، هەروەها یا هێزی خۆی بخاتە کار لە پێناو بەگوێڕایەڵییکردنی سەرپێچیی کاراندا، کە ئەمەش دەبێتە هۆی دووبەرەکی و جیابوونەوەو لەبەین چوونی یەکێتییو هەڵگەڕانەوەی شمشێرەکانی حکومەت بە رووی کوشتاری وەچەکانی خۆیدا، کە ئەنجامی ئەمانەش روونو ئاشکرایە، ئەمانە بەرەو ئەنجامی سەرکەشیو بێ فەرمانییە، کەواتە پێویستە تاك دەروونی خۆی ئاراستە بکات بۆ فەرمان بەرداریی کردنی حکومەت، ئەوەش بە شێوەی پەیڕەوی کردنێکی خۆویستانە کە لە قوڵایی دڵو دەروونییەوە سەرچاوە دەگرێت.

هەروەها پێویستە بزانێت کە پەیڕەوی کردن لە حکومەت پەیڕەوی کردنە لە خوای گەورە، چونکە ئە وفەرمانی بەوە کردووە (مادەم فەرمانەکە لە چاکەدا بێتو لەمەوداو باسی لێوە دەکەین).

لەسەر ئەم بنەمایە، وەك چۆن نوێژخوێنان لە نوێژدا پەیڕەوی پێشەواکەیان دەکەنو لە پێناو بەجێهێنانی نوێژی بە کۆمەڵدا، کاروکردەوەکانی ئەو دەکەنەوە، تاکەکانیش بەهەمان شێوە هەڵدەستن بە ئەنجامدانی فەرمانەکانی حکومەت.

پەیڕەوی کردنی حەرام

گوێڕایەڵیو پەیڕەوی کردن لە حکومەت بە جۆرێکی ڕەها نییە، بەڵکو بەو مەرجەیە کە سەرپێچیو تاوان نەبێت، ئەگەر لە سەرپێچی دا بوو ئەوا حەرامە، پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: (**الا أن يؤمر بمعصية فاذا امر بمعصية فلا سمع ولا طاعة**). واتە: مەگەر فەرمان بە سەرپێچییەك درابێت، ئەگەر فەرمان بە سەرپێچی درا ئەوا نە گوێڕایەڵی هەیە و نە فەرمانبەرداری. ئەمەش هەمان شتە کە توێژەرەوانی قورئان لە تەفسیری ئەم ئایەتەدا روونیان کردۆتەوە: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَطِيعُواْ ٱللَّهَ وَأَطِيعُواْ ٱلرَّسُولَ وَأُوْلِي ٱلۡأَمۡرِ مِنكُمۡۖ ﴾ (**النساء: ٥٩**). واتە: ئەی ئەوانەی باوەڕتان هێناوە فەرمانبەردارو گوێڕایەڵی خواو پێغەمبەرو فەرمانڕەواکانتان بن.

ئیبن **كثير** لە تەفسیری ئەم ئایەتەدا دەفەرموێت: "واتە ئەو شتەی کە تیایدا فەرمان بە ئێوە دەکەن پەیڕەوی کردن بێت لە خوا، نەك سەرپێچی کردن بێت لە خوا، چونکە هیچ پەیڕەوی کردنێك لە خەڵکی کە لە سەرپێچی خوادا بێت دروست نییە".

خوای گەورە لە بارەی پەیمانданی ژنان بە پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّبِيُّ إِذَا جَآءَكَ ٱلۡمُؤۡمِنَٰتُ يُبَايِعۡنَكَ عَلَىٰٓ أَن لَّا يُشۡرِكۡنَ بِٱللَّهِ شَيۡـٔٗا وَلَا يَسۡرِقۡنَ وَلَا يَزۡنِينَ وَلَا يَقۡتُلۡنَ أَوۡلَٰدَهُنَّ وَلَا يَأۡتِينَ بِبُهۡتَٰنٖ يَفۡتَرِينَهُۥ بَيۡنَ أَيۡدِيهِنَّ وَأَرۡجُلِهِنَّ وَلَا يَعۡصِينَكَ فِي مَعۡرُوفٖ فَبَايِعۡهُنَّ وَٱسۡتَغۡفِرۡ لَهُنَّ ٱللَّهَۚ إِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٞ رَّحِيمٞ ﴾ (**الممتحنة: ١٢**).

واتە: ئەی پێغەمبەر، کاتێك ئافرەتانی باوەڕدار هاتن بۆ لاتو پەیمانیان پێ دایت کە هیچ جۆرە هاوەڵێك بۆ خوا بڕیار نەدەن، دزی نەکەن، زیان نەکەن، ڕۆڵەکانی خۆیان نەکوژن، هیچ جۆرە بوختانێك نەکەن لە نێوان دەستو پێی خۆیاندا (واتە هیچ جۆرە خیانەتێك نەکەن)، بێ فەرمانیت نەکەن لە کاری خێرو چاکەدا، جا ئەوە تۆ پەیمانیان لەگەڵ ببەستەو لە خوا داوای لێخۆشبوونیان بۆ بکە، چونکە بە راستی خوا لێخۆشبوو و میهرەبانە).

لەم رستەیەدا (ولا يعصينك فى معروف) لەبەرئەوەی پێغەمبەر ﷺ جگە لە چاکە فەرمان نادات، بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە پەیڕەوی و گوێڕایەڵی کردن لە سەرپێچییدا دروست نییە.

ئەنجامەکانی پەیڕەوی کردنی حەرام

ئەگەر تاك لەو فەرمانانەی حکومەتدا کە پێچەوانەی شەرعی خوایەو لە سەرپێچییەکی ئاشکرادایە کە شایانی هیچ تەفسیرو بەهانەیەك نییە، پەیڕەوی لە حکومەت بکات لە بەرامبەریدا بەرپرسیارەو شایستەی تۆڵە لێ سەندنەوە بێت.

لە فەرموودەیەکی پیرۆزدا لە لایەن پێغەمبەروە ﷺ ئەم بابەتە روونکراوەتەوە، پێغەمبەر ﷺ سریەیەکی نارد و پیاوێکی لە ئەنصار کرد بە ئەمیریان و فەرمانی پێ کردن کە گوێڕایەڵی و پەیڕەوی لێ بکەن، لەسەر بابەتێك ئەمیرەکەیان تووڕە کردو ئەویش فەرمانی پێکردن کە چیلکەو دار کۆبکەنەوەو ئاگری پێوە بنێن، لە پاشدا فەرمانیشی پێ کردن کە بچنە ناو ئاگرەکەوە، بەڵام ئەوان سەرپێچییان کردو نەچوونە ناوی.

کاتێك بابەتەکەیان بۆ پێغەمبەر ﷺ گێڕایەوە، فەرمووی: **"لو دخلوها ما خرجوا منها ابداً انما الطاعة في المعروف".**[1] واتە: ئەگەر بچوونایەتە ناوی بە هەمیشەیی نەدەهاتنە دەرەوە تیایدا (واتە دەچوونە دۆزەخەوە) بەراستی گوێڕایەڵی و پەیڕەوی کردن لە کارو فەرمانی چاکەدایە.

هەرکات خەڵکی پەیڕەوی لە فەرمانڕەوا خراپەکارەکان بکەن‌و لە بەرامبەر فەرمانە ناڕەواو رەوشە پێچەوانەکانی ئیسلامدا خۆیان بەدەستەوە بدەن، ئەوا شایەنی سزا دەبن‌و هیچ بەهانەو بەڵگەو خۆبەری کردن‌و وەڕس بوونێك سوودیان پێ ناگەیەنێت.

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَقَالُوا۟ رَبَّنَآ إِنَّآ أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَآءَنَا فَأَضَلُّونَا ٱلسَّبِيلَا۠ ﴿٦٧﴾ رَبَّنَآ ءَاتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ ٱلْعَذَابِ وَٱلْعَنْهُمْ لَعْنًا كَبِيرًا ﴿٦٨﴾﴾ (**الاحزاب: ٦٧-٦٨**). واتە: دەڵێن پەروەردگارا بە راستی ئێمە گوێڕایەڵ‌و فەرمانبەرداری گەورەکانمان بووین، هەر ئەوان رێگەی راستیان لێ شێواندین‌و سەرگەردانیان کردین، پەروەردگارا دوو بەرابەر سزای ئەوان بدەو نەفرینێکی گەورەو زۆر بێ ئەندازەیان لێ بکە.

---

١) صحيح البخاري، ج٩، ص١١٣ـ ١١٤.

هەروەها دەفەرمویێت: ﴿إِذۡ تَبَرَّأَ ٱلَّذِينَ ٱتُّبِعُواْ مِنَ ٱلَّذِينَ ٱتَّبَعُواْ وَرَأَوُاْ ٱلۡعَذَابَ وَتَقَطَّعَتۡ بِهِمُ ٱلۡأَسۡبَابُ ﴿١٦٦﴾ وَقَالَ ٱلَّذِينَ ٱتَّبَعُواْ لَوۡ أَنَّ لَنَا كَرَّةٗ فَنَتَبَرَّأَ مِنۡهُمۡ كَمَا تَبَرَّءُواْ مِنَّاۗ كَذَٰلِكَ يُرِيهِمُ ٱللَّهُ أَعۡمَٰلَهُمۡ حَسَرَٰتٍ عَلَيۡهِمۡۖ وَمَا هُم بِخَٰرِجِينَ مِنَ ٱلنَّارِ ﴿١٦٧﴾﴾ (البقرة: ١٦٦-١٦٧) واتە: ئەو كات ئەوانەی خەڵكی شوێنیان كەوتبوون لە شوێنكەوتەكانیان خۆیان بەری دەكەن، لە كاتێكدا ئەو سزا توندوتیژە دەبینن هەموو پەیوەندییەكیان دەپچڕێت كە لە نێوانیاندا هەبوو، ئەوانەی كە شوێنكەوتە بوون دەڵێن: خۆزگە گەڕانەوەمان بۆ دونیا بۆ هەبوایە ئەوا ئێمەش ئاوا خۆمان بەری دەكرد لەوان، وەك چۆن خۆیان بەری كرد لە ئێمە، ئا بەو شێوەیە خوا ئەنجامی كارو كردەوەكانیان نیشان دەداتو بۆیان دەكاتە ئاخو حەسرەت، بەراستی ئەوان هەرگیز لە دۆزەخ دەرچوونیان نییە).

لەگەڵ بوونی تێگەیشتنو ئاوەزو زانینێكی وەهادا لە بەرامبەر سنوورەكانی گوێڕایەڵیو پەیڕەویی كردندا، ناگونجێت كە ئوممەتی ئیسلامی تەسلیمی فەرمانی ئەو دەسەڵاتدارو فەرمانڕەوا ستەمكارو لادراوانە بێت كە پێچەوانەی كۆمەڵێك فەرمان بێت كە ئیسلام بەو جۆرەی دانابێت، چونكە بە هۆی تەسلیم بوونیان لە حەرام دا بەرپرسیار دەبن لە بەرامبەر خوای گەورەدا.

دووەم: بەرگری كردن لە حكومەتی ئیسلامی (دار الاسلام):

ئەركی بەرگری كردن لە دەوڵەتی ئیسلامی (دار الاسلام) لە ئەستۆی تاكەكاندایە، كە ئەم بەرگری كردنە بە تێكۆشان لە ڕێگەی خوادا دەژمێررێت.

قورئانو سوننەتی پێغەمبەر ﷺ هەڵگری چەندەها دەقی فراوانن كە هانی خەڵكی دەدەن بۆ جیهادكردنو فەرزبوونیو گەورەییو پاداشتەكەیو سزای ئەو كەسەی وازی لێ دێنێت، روون دەكەنەوە، لەوانە ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەیە: ﴿ٱنفِرُواْ خِفَافٗا وَثِقَالٗا وَجَٰهِدُواْ بِأَمۡوَٰلِكُمۡ وَأَنفُسِكُمۡ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِۚ﴾ (التوبة: ٤١) واتە: (ئەی باوەڕداران) ئێوە بە چەكی سووكو سەنگینو سەوارەو پیادەتانەوە راپەڕنو ئامادە بنو جیهاد بكەن بە ماڵو سامانو گیانتانەوە لە پێناوی خوادا).

لە فەرموودەیەکی پیرۆزدا لە ئەبوزەڕەوە گێڕاوەتەوە دەفەرموێت: (**قلت يا رسول الله اي العمل أفضل؟ قال: الايمان بالله والجهاد في سبيله**).[1] واتە: وتم ئەی پێغەمبەری خوا چ کردەوەیەك چاکترە؟ فەرمووی: باوەڕبون بە خواو جیهاد و تێکۆشان لە رێگەی ئەودا.

ئەرکی حکومەتە کە فەریزەی جیهاد رێك بخاتو رێگای پێویست و گونجاوی لەگەڵ چەرخی تازەدا بۆ بخاتە گەڕو هۆکارەکانی بەجێهێنانی ئەم فەرزە گرنگەیە بە چاکترین شێوە ئامادە بکات، هەروەها پێویستە ئەو شتانەیش کە پێویستی جیهادن لە نموونەی چەكو تواناو فێرکردنی ئوممەت لە چۆنێتی جیهادکردندا بەدی بهێنێت.

جیهاد تایبەتە بە دانیشتوانی موسڵمانەوەو لەسەر غەیرە موسڵمانەکان پێویست نییە، هەرچەندە ئەوانیش دەتوانن بەشێوەیەکی خۆویستییانە شان بە شانی موسڵمانەکان لەپێناو بەرگریو پارێزگاری کردن لە دەوڵەتی ئیسلامی، لە جەنگدا بەشداری بکەن.

بەو بەڵگەیە (جزیە دان) لەسەر هاووڵاتیانی غەیرە موسڵمان فەرز کراوە، کە بووراون لە بەرگری کردن لە دەوڵەتی ئیسلامی، هەرکات بەشداریان کرد لەم فەرزەدا (جیهاد) ئەوا لەسەر حکومەت پێویستە جزیەیان لێوەرنەگرێت.

وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمين

٧/ذوالحجة/ ١٤٢٣

تم بحمدالله

---

١) رياض الصالحين، ص٤٦٩.

سەرچاوەكانی وەرگێڕان

١ـ تەفسیری ئاسان، مامۆستا بورهان موحەممەد ئەمین، چاپی چوارەم، ٢٠٠٢.

٢ـ فرهنگ فارسی عمید (فارسی ـ فارسی) حسن عمید، مؤسسة انتشارات أمیر کبیر، تهران، ١٣٦٩.

٣ـ واژه نامه، فارسی، کردی، دکتر محمد تقی ابراهیم پور، انتشارات ققنوس، تهران، ١٣٧٣.

ژمارەی سپاردن (١٢٥)ی ساڵی ٢٠٠٣ی وەزارەتی رۆشنبیری پێدراوە.

بڵاوكراوەكانی پرۆژەی (تیشك)

ژ	ناوی كتێب	نووسەر
١	بەئیسلامكردنی كورد، ماستەرنامە یان هەڵەنامە ؟	ن: فازل قەرەداغی
٢	نەزانیی و بێشەرمیی، بەشێك لە چەواشەكارییەكانی مەریوان هەڵەبجەیی لە كتێبی (سێكس و شەرع و ژن)دا	ن: عومەر كەمال دەروێش
٣	ئاشتینامە، وەلامێك بۆ (خوێننامە)ی زەردەشتی	ن: ئامینە صدیق
٤	فەتواكەی مەلای خەتێ، ئەفسانەی مێژوونووسێك	ن: حەسەن مەحمود حەمەكەریم
٥	صەلاحەددینی ئەییوبی، گەورەتر لە رەخنەگرانی، گفتوگۆ لەگەڵ پرۆفیسۆر دكتۆر موحسین موحەممەد حسێن	ئا: ئارام عەلی سەعید
٦	بەرەو بەختیاری ئافرەت (بەرگی یەكەم)	جەمال حەبیبوڵلا (بێدار)
٧	ئازادیی رادەربڕین لە رۆژئاوا، لە سەلمان روشدییەوە بۆ رۆجیە گارودی	ن: د. شەریف عەبدولعەزیم و: وەرزێر حەمەسەلیم
٨	بەجیهانیكردن، دیدێكی ئیسلامیی	ن: د. موحسین عەبدولحەمید و: حەمەكەریم عەبدوڵلا
٩	كوردستان لەبەردەم فتوحاتی ئیسلامیدا	ن: حەسەن مەحمود حەمەكەریم
١٠	بەرەو بەختیاریی ئافرەت (بەرگی دووەم)	ن: جەمال حەبیبوڵلا (بێدار)
١١	مێژووی دێرینی كوردستان (كتێبی سێیەم)	ن: فازل قەرەداغی

١٢	سەدەیەك تەمەنی نوورین، مامۆستا عەبدولكەریمی مودەڕیس بە پێنووسی خۆی بناسە	ئا: عەبدولدائیم مەعروف هەورامانی
١٣	دەوڵەتی خیلافەت، بوژاندنەوەی كۆمەڵگەو گەشەسەندنی شارستانییەت	ن: ئیكرام كەریم
١٤	لە سەرگوزشتەكانی ژیان، ئەدەبی گاڵتەوگەپ، روداوی مێژوویی، بیرەوەریی	ن: شێخ موحەممەد خاڵ
١٥	پرۆژەی دەستووری هەرێمی كوردستان رامانو سەرنجو پێشنیار	ئا: پرۆژەی تیشك
١٦	بیستو سێ ساڵ سەروەریی	ن: ئەحمەد حاجی ڕەشید دكتۆر صەباح بەرزنجی پێشەكی بۆ نووسیوە
١٧	قورئان وەحی ئاسمانە، نەك ڕەنگدانەوەی سەردەمی خۆی	ن: بەكر حەمەصدیق
١٨	ئیسلامو سیاسەت، لێكۆڵینەوەیەك لەمەڕ پەیوەندی نێوان ئیسلامو سیاسەت	ن: ئارام قادر
١٩	سوپای ئەییوبیان لە سەرودەمی سەلاحەددیندا پێكهاتنی، ڕێكخستنی، چەكەكانی، هێزی دەریاییو شەڕو جەنگە گرنگەكانی	ن: پرۆفیسۆر دكتۆر موحسین موحەممەد حسێن و: عوسمان عەلی قادر
٢٠	پوختەیەك دەربارەی ڕۆژوو	ن: عەبدوڕڕەحمان نەجمەدین
٢١	رۆڵی پرشنگداری زانا موسوڵمانەكان لە پێشكەوتنە زانستییەكاندا	ن: د. كاوە فەرەج سەعدون
٢٢	یەكەمین دەستووری نووسراو لە جیهاندا، بەڵگەنامەیەكی گرنگی سەردەمی پێغەمبەر	ن: موحەممەد حەمیدوڵلا و: شوان هەورامی

	(صلى الله عليه وسلم)	
٢٣	ئیسلامناسیی یان ئیسلامنەناسیی، وەلامێک بۆ کتێبی (ئیسلامناسی) عەلی میرفطروس	ن: ئیکرام کەریم
٢٤	بەرەو بەختیاریی ئافرەت (بەرگی سێیەم)	ن: جەمال حەبیبوڵڵا (بێدار)
٢٥	ئیشکردن نەك تەمەڵی	عەبدولعەزیز پارەزانی
٢٦	دوورگەی بیناسازان، چیرۆکێکی پەروەردەییە بۆ گەورەو بچووکی ئەم نەوە نوێیە	نووسینی: د. عەبدولحەمید ئەحمەد ئەبو سلێمان وەرگێڕانی: ئامینە صدیق عەبدولعەزیز
٢٧	زمانی گەردەلوول، خەونی شنەبا کۆمەڵە دیدارێکە لەسەر شیعر، فەرهەنگ، زمان، تەسەووف، ڕۆژهەلاتناسی، ژن، ڕەخنەی ئەدەبی، ڕووناکبیر و دەسەلات	فەرهاد شاکەلی
٢٨	هەڵەبجە ١٨٨٩ ـ ١٩٣٠، لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسییە	ن: عادل صدیق
٢٩	بەرگری لە قورئان دژی ڕەخنەگرانی	ن: عەبدوڕڕەحمان بەدەوی و: وەرزێر حەمەسەلیم
٣٠	فەرموودە هاوبەشەکانی بوخاری و موسلیم	ئامادەکردن و وەرگێڕانی: حەمەکەریم عەبدوڵڵا
٣١	مەلا ئیدریسی بەدلیسی، رۆڵی لە یەکخستنی میرنشینە کوردییەکاندا	ن: حەسەن مەحمود حەمەکەریم
٣٢	شێخ مەحمودی حەفید (١٩٢٢ — ١٩٢٥)	ن: ئومێد حەمەئەمین
٣٣	ئیسلام لەبەردەم دورپیاندا	ن: لیوبو لدڤایس

		و: عەبدول حسێن
٣٤	ڕامیاری لە ئیسلامدا	ن: ئەحمەد کاکە مەحمود
٣٥	وەڵامـی پرسـیارەکان، ڕەواندنـەوەی کۆمـەڵێك گومان سەبارەت بە ڕاستییەکانی ئیسلام	ن: دکتۆر کەریم ئەحمەد
٣٦	مرۆڤ و پەیامداری	ن: قانع خورشید
٣٧	سەید قوتب، لە هاتنەدنیاوە تا شەهیدبوون	ن: د. سـەلاح عەبدولفـەتاح ئەلخالیدی و: تارق نەجیب ڕەشید
٣٨	عوسمـانی کـوڕی عـەففان، کەسـایەتی و سەردەمەکەی	ن عەلی موحەممەد سەللابی و: حەمید موحەممەد عەبدوڵڵا
٣٩	خـوانی ڕووح، توێژینەوەیەکـە دەربـارەی گەورەیی و پیرۆزیی نوێژ	ن: مەلا ئەحمەدی شەریعە
٤٠	ئەلفبێی لاتینی.. زمانی ستاندارد	ئامـادەکردنی: ڕەوشـت محەمەد
٤١	بنەماکانی فیقهی ئیسلامیی(بەرگی یەکەم)	نووسینی: د. صباح بەرزنجی
٤٢	پوختەیـەك دەربـارەی ڕاگەیانـدن و ڕاگەیانـدنی ئیسلامیی	ن: ئەحمەد ئیبراهیم وەرتی
٤٣	دەروازەیەك بۆ زانستەکانی قورئان	ن: ئیکرام کەریم
٤٤	بیرەوەرییـەکان دەبنـە گـرنگ، دیمانـەی مامۆستای دێرین ئەحمەد سەعید	ئا: ئەحمەد حسێن ئەحمەد
٤٥	گەنجینەکانی دوورگەی بیناسازان	ن: د. عەبدولحەمیـد ئەحمـەد ئەبوسلێمان و: بوشرا صدیق عەبدولعەزیز

٤٦	فڕی فڕی قەل فڕی	نووسینی: مەلا موحەممەدی جەلی كۆیی (مەلای گەورە) قانع خورشید پێشەكی بۆ نووسیوەو ڕێكیخستووەتەوەو پەراوێزی بۆ داناوە
٤٧	كۆچ كۆمەڵە چیرۆكێكی واقیعیی كۆمەڵایەتییە	نووسینی:یوسف حاج ئەحمەد وەرگێڕانی: كاوە محەمەد شارباژێڕی
٤٨	پەروەردەی منداڵان لە ئیسلام دا	نووسینی: د. عەبدوڵڵا ناصح عەلوان وەرگێڕانی:ناصح ئیبراهیم سازانی
٤٩	ئیمام حەسەن بەننا ١٩٠٦ – ١٩٤٩	نووسینی: مصطفی محمد الطحان وەرگێڕانی:محمد عبدول رحیم
٥٠	مێژووی كوردەكانی جەزیرە ٤٤٧–٦٥٦ ك	نووسینی: ئومێد بەهرامی نیا وەرگێڕانی: عبدالرحیم معرفتی
٥١	ئایا خوا كچی هەیە ؟ وەڵامێك بۆ كتێبی (كچانی خوا)	نووسینی: ڕوقیە صدیق عبدالعزیز
٥٢	گەشتی قیامەت	نووسینی: ناصح ئیبراهیم سازانی

٥٣	بیری ئوسووڵیی ئیسلامی (لەنێوان خوێندنەوەو نەخوێندەواریدا	فاضل قەرەداغی
٥٤	دەروازەیەك لەمەڕ كێشەی ڕۆچوون هۆكار.. كاریگەرێتی .. چارەسەر	ئامادەكردنی : یاسین ئەحمەد زەنگەنە
٥٥	ئاین لە فیكری مەسعود محەمەد دا	نووسینی: عومەر عەلی غفور
٥٦	ئیسلام لە نێوان نەزانی عالمەكانی و بێ توانایی نەوەكانی	نووسینی: جەمال حەبیبوڵا
٥٧	تاك و حكومەت لە شەریعەتی ئیسلامدا	نووسینی: دكتور عبدالكریم زیدان وەرگێڕانی لە فارسییەوە: هێمن ڕێنوار